

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

J EĞRİSİ HİPOTEZİ: TÜRKİYE VE AVRO BÖLGESİ
ARASINDAKİ İKİLİ TİCARET ÜZERİNE BİR ANALİZ

Yüksek Lisans Tezi

Salih ÖZDEMİR

Danışman
Doç. Dr. Mert TOPCU

Nevşehir
Ağustos, 2020

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Salih ÖZDEMİR

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“J Eğrisi Hipotezi: Türkiye ve Avro Bölgesi Arasındaki İkili Ticaret Üzerine Bir Analiz” adlı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Salih ÖZDEMİR

Danışman
Doç. Dr. Mert TOPCU

İktisat Ana Bilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Mert TOPCU danışmanlığında Salih Özdemir tarafından hazırlanan “J Eğrisi Hipotezi: Türkiye ve Avro Bölgesi Arasındaki İkili Ticaret Üzerine Bir Analiz” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

20 / 08 / 2020

JÜRİ

Danışman : Doç. Dr. Mert TOPCU

Üye : Doç. Dr. Serap ÇOBAN

Üye : Doç. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU

İMZA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 04. 08. / 2020 tarih ve 2020.36-361 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

14/08/2020

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimin başta olmak üzere sosyal hayatımda da ilgi ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Mert TOPCU'ya teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca hayatım boyunca desteklerini asla esirmeyen aileme sonsuz teşekkürlerimle...

Salih ÖZDEMİR

J EĞRİSİ HİPOTEZİ: TÜRKİYE VE AVRO BÖLGESİ ARASINDAKİ İKİLİ TİCARET ÜZERİNE BİR ANALİZ

Salih ÖZDEMİR

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans**

Ağustos 2020

Danışman: Doç. Dr. Mert TOPCU

ÖZET

Magee (1973) tarafından literatüre dâhil edilmesinden bu yana çok sayıda çalışma, J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini farklı ülkeler için farklı yöntemler kullanarak test etmiştir. Toplaştırılmış veriler ve ikili ticaret verileri kullanılarak yapılan bu çalışmaların sonuçları ülke grubu ve analiz tekniğine göre farklılık göstermektedir. Bu literatürün aksine, J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini Türkiye için araştıran çalışmaların büyük bir çoğunluğu ise hipotezin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Bu noktalardan hareketle mevcut çalışma, Türkiye'nin en önemli ticaret partneri olan Avro Bölgesi ile ikili ticareti göz önüne alarak, 2002-2019 döneminde J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini incelemektedir. Çeyreklik veriler kullanılarak kurulan model, Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) ve Dinamik Ortak İlişkili Etkiler (DCCE) tahmincileri kullanılarak analiz edilmiştir. PMG tahmincisinden elde edilen bulgular, Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. DCCE tahmincisinden elde edilen sonuçlar ise Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, hipotezin geçerliliğinin sınanmasında kullanılan ampirik yöntemin önemine vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: J-Eğrisi hipotezi, Türkiye, Avro Bölgesi

**THE J CURVE HYPOTHESIS: AN ANALYSIS OF THE BILATERAL
TRADE BETWEEN TURKEY AND EUROZONE**

Salih ÖZDEMİR

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Economics M.A**

August, 2020

Supervisor: Mert TOPCU, PhD.

ABSTRACT

A great number of studies have investigated the validity of the J-Curve hypothesis for various countries using different methodologies since it was introduced by Magee (1973). The results of these studies depending on either aggregate or bilateral trade data vary across countries as well as empirical approaches. Unlike this literature, a plethora of studies examining the validity of the J-Curve hypothesis in Turkey have found no evidence on the validity of the hypothesis. Given these points, the aim of this study is to investigate the validity of the J-Curve hypothesis considering the bilateral trade between Turkey and her major trading partner, Eurozone, over the period 2002-2019. Using quarterly data, the empirical model has been estimated using the Pooled Mean Group (PMG) estimator and the Dynamic Common Correlated Effects (DCCE) estimator. Findings obtained from the PMG estimator indicate the validity of the J-Curve hypothesis given the bilateral trade between Turkey and Eurozone. Results from the DCCE estimator, however, provide no evidence on the validity of the hypothesis. Overall, empirical results emphasize the importance of the empirical approach in testing the validity of the J-Curve hypothesis.

Keywords: J-Curve hypothesis, Turkey, Eurozone.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ YAZIM KLAUZUNA UYGUNLUK	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR VE SİMGELER	ix
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
TÜRKİYE DIŞ TİCARETİNE GENEL BAKIŞ	5
1.1. 1980 Öncesi Türkiye Ekonomisi Dış Ticareti.....	5
1.2. 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisi Dış Ticareti.....	13
1.3. Türkiye ve Avro Bölgesi Dış Ticaretine Genel Bir Bakış	24
İKİNCİ BÖLÜM	29
TEORİK ÇERÇEVE ve LİTERATÜR TARAMASI	29
2.1. Teorik Çerçeve	29
2.2. Literatür Taraması.....	33
2.2.1. Toplam Veriler ile Yapılan Çalışmalar.....	33
2.2.2. İkili Ticaret Verileri ile Yapılan Çalışmalar	38
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	46
AMPİRİK ÇERÇEVE	46
3.1. Çalışmanın Amacı.....	46

3.2. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	47
3.3. Modelin Kurgulanması.....	48
3.4. Veri.....	52
3.5. Yöntem ve Bulgular	54
3.5.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	54
3.5.2. Birim Kök Testi	55
3.5.3. Katsayı Tahmini.....	56
3.5.3.1. Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi.....	56
3.5.3.2. Dinamik Ortak İlişkili Etkiler Tahmincisi	57
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA	63

KISALTMALAR VE SİMGELER

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ARDL	: Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi
Bkz	: Bakınız
CADF	: Yatay Kesitle Geliştirilmiş Dickey Fuller
CIPS	: Genişletilmiş İm Pesaran Shin
CCEMG	: Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup
CS-ARDL	: Yatay Kesitle Genişletilmiş ARDL
CS-DL	: Yatay Kesitle Genişletilmiş Dağıtılmış Gecikme ARDL
CD	: Yatay kesit bağımlılığı
DCCE	: Dinamik Ortak İlişkili Etkiler
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
ECM	: Hata Düzeltme Modeli
EKK	: En Küçük Kareler
EMU	: Avrupa Birliği Ekonomik ve Parasal Birliği
EVDS	: Elektronik Veri Denetleme Sistemi
IPS	: İm Pesaran Shin
IMF	: Uluslararası Para Fonu
LLC	: Levin Lin Chu
MG	: Ortalama Grup Tahmincisi
PMG	: Havuzlanmış Ortalama Grup
SIC	: Schwarz Bilgi Kriteri
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

TL : Türk Lirası
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
Vd. : ve diğerleri
VECM : Vektör Hata Düzeltme Modeli
WDI : Dünya Kalkınma Göstergeleri
WTO : Dünya Ticaret Örgütü

TABLolar LİSTESİ

- Tablo 1 : 1946 devalüasyonu sonrası Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri
- Tablo 2 : 1980-1990 döneminde ihracat, ithalat ve dış ticaret dengesi
- Tablo 3 : 1990-2000 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri
- Tablo 4 : 2000-2009 döneminde ihracat-ithalat verileri ve yıllık değişim oranları
- Tablo 5 : 1996-2019 döneminde Türkiye ekonomisi toplam dış ticaret verileri
- Tablo 6 : Analizde kullanılan değişkenler ve kaynakları
- Tablo 7 : Tanımlayıcı İstatistikler
- Tablo 8 : Korelasyon Matrisi
- Tablo 9 : CD Testi Sonuçları
- Tablo 10: Birim Kök Testi Sonuçları
- Tablo 11: PMG Tahmincisi Sonuçları
- Tablo 12: DCCE Tahmincisi Sonuçları

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 1923-1933 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret istatistikleri

Şekil 2: Türkiye ekonomisinde 1929-1949 döneminde dış ticaret dengesinin ve dış ticaret hacminin seyri

Şekil 3: 1940-1946 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticareti

Şekil 4: 1939-1959 döneminde Türkiye’de ihracatın ithalatı karşılama oranı

Şekil 5: 1960-1980 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri

Şekil 6: 1960-1980 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı

Şekil 7: 1980-1990 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı

Şekil 8: 1990-2000 döneminde Türkiye ekonomisi ihracat ve ithalat değişim oranları

Şekil 9: 2000-2019 döneminde Türkiye ekonomisi ihracat ve ithalat rakamları

Şekil 10: 2001-2019 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret dengesi ve dış ticaret hacmi

Şekil 11: 2002-2019 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki toplam dış ticaret

Şekil 12: 2004-2017 yılları arasında Avro Bölgesi ortalama büyüme oranları

Şekil 13: 2002-2019 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ihracat ve ithalat verileri

Şekil 14: J Eğrisi Oluşum Süreci

GİRİŞ

Döviz kuru birçok ülkede mali kriz sonucunda ortaya çıkan ve belirli dengesizlikleri düzeltmek için kullanılan ve dolayısıyla ekonomiyi etkileyen bir faktördür. Cari açığın temel belirleyicileri arasında yer alan döviz kurunun hangi seviyede olması gerektiği, politika yapıcılar için oldukça önemlidir. Bu nedenle döviz kuru, cari hesap ve ödemeler dengesi arasındaki ilişki, dış ticaret politikasının şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Teorik olarak döviz kurunun dış ticaret dengesini tam olarak nasıl etkilediği konusu, iktisat literatüründe oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru politikası tartışmalı bir konu olarak yerini korumaktadır. Türkiye'nin de dâhil olduğu bu ülkelerin birçoğu, ödemeler dengesi sorunu karşısında para birimlerinin değerini defalarca düşürme yoluna gitmiştir.

Spesifik olarak Türkiye, 1947'den bu yana kriz dönemleri hariç sürekli olarak dış ticaret açığı vermiştir. Bunun yanı sıra çok sayıda devalüasyon tecrübe etmiş ve bilhassa yakın dönemde de Türk Lirası (TL), özellikle konvertibl para birimleri karşısında değer kaybına uğramıştır. Bu nedenle kalıcı bir ödemeler dengesi sorunu ile karşı karşıya kalan ekonomiler için yerel para biriminin devalüasyonu/değer kaybı güçlü bir politika seçeneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

İktisat literatüründe, bir ülkenin ulusal parasını devalüe etmesinin dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini araştıran çalışmalar 3 farklı kategoriye ayrılmaktadır. Birinci grup çalışmalar, açık bir ekonomi için ithalat ve ihracat talep fiyatı esnekliklerinin toplamının birden büyük olduğu sürece devalüasyonun ticaret dengesini iyileştirmede başarılı olacağını belirten Marshall-Lerner koşulunun geçerliliği ile ilgilidir (bkz: Warner ve Kreinin, 1983; Bahmani-Oskooee ve Niroomand, 1998; Boyd, Caporale ve Smith, 2001; Bahmani-Oskooee, Harvey ve Hegerty, 2013; Jamilov, 2013; Topcu ve Özdemir, 2019). Magee (1973) ile başlayan ikinci grup çalışmalar ise dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru arasındaki bağlantıyı kurmaya çalışan çalışmalardır (bkz: Junz ve Rhomberg, 1973; Himarios, 1989; Bahmani-Oskooee ve Malixi, 1992). Magee, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 1971 yılında yaşanan devalüasyon sonrası Marshall-Lerner koşulunun geçerli olmasına rağmen dış ticaret dengesinin bozulmaya

devam ettiğini ve devalüasyonun kısa vadeli etkisinin uzun vadeli etkisinden farklı bir yapıda olduğunu ileri sürmüştür. Magee bu durumu gecikme yapısı nedeniyle, para birimi devalüasyonunun önce ticaret dengesini kötüleştirdiği ve daha sonra iyileştirdiğini ve J harfine benzeyen bir modelle sonuçlandığı ifade etmiştir. Kısa vadede ticaret dengesi, J harfine benzeyen bir hareketi takip etmiş ve sonunda J-Curve hipotezi ile sonuçlanan iyileşme öncesi bir kötüleşme yaşamıştır.

Üçüncü grup çalışmalar ise Rose ve Yellen (1989) ile başlayan ve ikinci grupta yer alan çalışmaların istatistiksel olarak anlamlı sonuç elde edemeyişinin arkasında “toplamanın yanlışlığı” sorununun yattığını ileri süren çalışmalardır. Üçüncü grupta yer alan çalışmalar modellerinde diğer iki grubun aksine toplu veriler yerine ikili ticaret verilerini kullanan çalışmalardır (bkz: Marwah ve Klein, 1996; Bahmani-Oskooee ve Brooks, 1999; Arora, Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2003; Halıcıoğlu, 2008a; Dash, 2013; Kurtovic, Halili ve Maxhuni, 2016).

J-Eğrisi hipotezi için standart teorik açıklamaya göre döviz kurundaki bir değişikliğin ticaret akışları üzerinde iki etkisi vardır; fiyat etkisi ve hacim etkisi. Teoriye göre ulusal para biriminin devalüasyonu/değer kaybı, fiyat etkisi ve hacim etkisi aracılığıyla dış ticaret dengesini iyileştirmektedir. Fiyat etkisi, ulusal para biriminin devalüasyonu sonrası ithalatın daha pahalı, ihracatın ise daha ucuz olması anlamına gelmektedir. Hacim etkisi olarak da bilinen miktar ayarlamaları süreci ise fiyat değişikliklerinin yanı sıra miktarların da değiştirilebildiği-düzenlenebildiği dönem olarak tanımlanmaktadır. Teorik olarak devalüasyonun/değer kaybının dış ticaret dengesini iyileştirmesi, ithalat fiyatlarındaki artışı (ithalat fiyat etkisi) elemine etmek için ihracat hacminde yeterli bir artışa ve ithalat hacminde de (hacim etkisi) azalmaya neden olup olmadığına dayanmaktadır. Burada hacim etkisinin fiyat etkisi üzerindeki hakimiyeti Marshall-Lerner koşulunu ifade etmektedir. Ancak Bahmani-Oskooee (1985), Marshall-Lerner koşulunun geçerli olduğu durumlarda dahi dış ticaret dengesinde bozulmanın devam ettiği durumların olduğunu ifade etmektedir. Bu gelişme de literatürde yapılan ampirik çalışmaların odağını Marshall-Lerner koşulundan J-Eğrisi hipotezine kaydırmıştır.

Magee (1973) tarafından iktisat literatürüne dâhil edilmesinden bu yana çok sayıda çalışma farklı ülkeler için farklı değişken tanımları ve analiz yöntemleri kullanarak J-Eğrisinin geçerliliğini test etmeye çalışmış ancak devalüasyonun dış ticaret dengesini iyileştirmesi konusunda net bir sonuca varılamamıştır (Bahmani-Oskooee, 1985; Rose ve Yellen, 1989; Rose, 1990; Bahmani-Oskooee, 1996; Wilson, 2001; Akbostancı, 2004; Bahmani-Oskooee, Economidou ve Goswami, 2006; Halıcıoğlu, 2008a; Rasekhi, Rostami ve Anousheh, 2012; Jamilov, 2013; Harvey, 2018; Bahmani-Oskooee vd., 2019). Benzer şekilde, farklı ülke veya ülke gruplarına odaklanarak Türkiye ekonomisi için bu hipotezin geçerliliğini test eden birçok çalışma mevcuttur (Rose, 1990; Bahmani-Oskooee ve Alse, 1994; Kale, 2001; Akbostancı, 2004; Halıcıoğlu, 2007; Halıcıoğlu, 2008a; Çelik ve Kaya, 2010; Yazıcı ve İslam, 2014; Karamelikli, 2016; Bal, Akça ve Demiral, 2017; Yılmaz, Özyaytürk ve Oransay, 2017; Köseyahyaoglu ve Karataşlı, 2018).

2002-2019 döneminde Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin %32'si Avro Bölgesi ülkeleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu dış ticaret hacmiyle Avro Bölgesi ülkeleri, ülkemizin en önemli dış ticaret partneri konumundadır. Bu önemden yola çıkarak Türkiye ekonomisinde J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini Avro Bölgesi ülkeleri ile olan ikili ticaret üzerinden inceleyen bilginiz dahilinde bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu bilgiden hareketle mevcut çalışmanın amacı, Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini incelemektir. Bu kapsamda 2002:1-2019:4 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliği, panel veri tahmin yöntemleri kullanılarak incelenecektir.

Bu amaç doğrultusunda şekillenen tez çalışmasında ileri sürülen hipotez "Türkiye ve Avro Bölgesi ülkeleri arasındaki ikili ticarete ulusal para biriminin değer kaybı sonucu dış ticaret dengesinde iyileşme yaşanacaktır." şeklindedir.

Çalışmanın mevcut literatüre iki açıdan katkı yapması beklenmektedir. İlk olarak bu çalışma, Türkiye ile majör ticaret partnerimiz olan Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini inceleyen ilk çalışmadır. İkinci katkının ise yöntem bazında olması beklenmektedir. Literatürde yer alan panel veri çalışmalarının

büyük bir çoğunluğu hipotezin geçerliliğini araştırırken ülkelerin ticaret ve kur ilişkilerinin birbirinden bağımsız olduğunu ve tahminde yatay kesit bağımlılığını dikkate almamaktadır. Bu noktada mevcut çalışmanın analiz kısmında hem yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) hem de bu soruna karşı güçlendirilmiş Dinamik Ortak İlişkili Etkiler (DCCE) tahmincilerinden faydalanılmıştır.

Sosyal bilimlerin doğası gereği araştırma konusu incelenirken bazı kısıtlar belirlenmektedir. Çalışmada belirlenen kısıtlamalardan ilki toplam 19 ülkeden oluşan Avro Bölgesi ülkelerinden Kıbrıs'ın veri kısıtlılığı nedeniyle analize dâhil edilememesidir. İkinci olarak ise Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2013 yılı sonrasında ihracat ve ithalat verileri için genel ticaret sistemi kapsamında veri sunmamasıdır. Bu nedenle ihracat ve ithalat verileri özel ticaret sistemi kapsamında toplanmıştır. Kapsam olarak yapılan bu sınırlandırmalara ek olarak çalışmada zaman ve yöntem açısından da birer sınırlandırma yapılmıştır. Zaman bakımından yapılan sınırlandırma 2002-2019 dönemine ait çeyreklik (2002:Ç1-2019:Ç4) verilerin kullanılması iken yöntem açısından yapılan sınırlandırma ise ikili ticaret verilerinin panel veri tahmincileri kullanılarak analiz edilmesidir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Cumhuriyet döneminden başlayarak günümüze kadar olan Türkiye ekonomisi dış ticareti ve Avro Bölgesi ülkeleri ile olan dış ticaret görünümü hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde J-Eğrisi hipotezinin teorik çerçevesi ve hipotez üzerine yapılan detaylı çalışmalar iki geniş başlık altında incelenecektir. Üçüncü bölümde ise çalışmanın ampirik çerçevesi belirtilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE DIŞ TİCARETİNE GENEL BAKIŞ

Gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret eğilimleri, uluslararası ticaret kapsamında dış açık ve dış ticaret kazanımlarının analizi açısından önem arz etmektedir. Gelişmekte olan ekonomiler, özellikle kalkınma süreçlerinde elzem olan hammadde ve sermaye mallarını ithal etmek zorundadır. Ticaret koşullarının gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından daha önemli bir gösterge olması, bu ülkelerin gelişmiş ülkelere kıyasla ticarete olan yüksek bağımlılıklarından kaynaklanmaktadır (Cambazoğlu ve Karaalp, 2012).

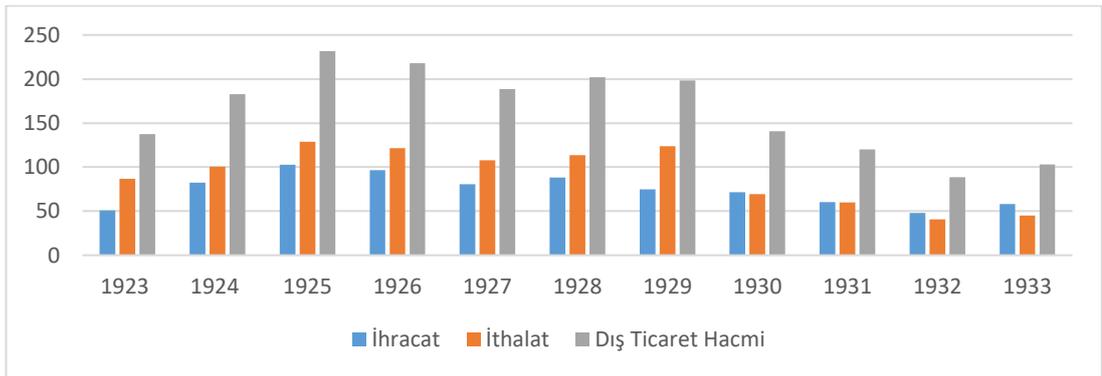
Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomileri için dış ticaret politikalarının seçimi oldukça önemlidir. 1980 yılında köklü bir ticari değişim süreci içerisine giren Türkiye ekonomisi, 1980 öncesi uyguladığı içe dönük ithal ikameci kalkınma stratejisinin ardından, 1980 sonrası liberalleşme süreci kapsamında ticaretin serbestleştirilmesi politikalarına geçiş yapmıştır (Utkulu ve Seymen, 2004a). 1980 yılından itibaren dış ticaret stratejisinde oldukça köklü bir değişim yaşayan Türkiye ekonomisinin uyguladığı dış ticaret stratejileri, 1980 öncesi ve 1980 sonrası dış ticaret stratejileri olmak üzere iki başlık altında toplanabilir.

1.1. 1980 Öncesi Türkiye Ekonomisi Dış Ticareti

1923 yılı sonrası ülke ekonomisinin gelişme ve iktisat politikalarını belirleme stratejisini ön plana çıkartan iki önemli olay mevcuttur. İlk olarak İzmir İktisat Kongresi ile kurulacak yeni devletin ekonomik çerçevesi belirlenmiştir. Bu bağlamda belirlenen genel dış ticaret politikaları milliyetçi ve liberal görünümün yanı sıra özel girişimin de olduğu dışa açık bir ekonomi politikasıdır (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013).

İkinci önemli olay ise sanayi sektöründe yapılacak yatırımlara bir dizi kolaylıklar sağlanmıştır. 1927 yılında gerçekleştirilen “Teşvik-i Sanayi Kanunu” kapsamında sanayide yatırım yapmak isteyen işletmelere imtiyaz, muafiyet ve bunun yanı sıra teşvikler sağlanmıştır. Uygulanan bu iki politikanın öncelikli amacı ise benimsenen liberal ekonomi kapsamında, dış rekabete karşı korunan bir yerli üretimi oluşturmak ve oluşturulan yerli üretimi hızlı sanayileşme, yatırım desteği ve özel girişimcilik ile desteklemektir. Bu kapsamda dış ticaret politikası açısından bazı önlemlerin alınması gerekliliği doğmuştur. Bunlar arasında bazı tarım ve ana ürünlerin yüksek gümrük vergilerine tabi olması ile özellikle tarımsal üretimde aktif olarak kullanılan makine ve ekipmanların gümrük muafiyeti kapsamında değerlendirilmesi sayılabilir (Özcan, 1998).

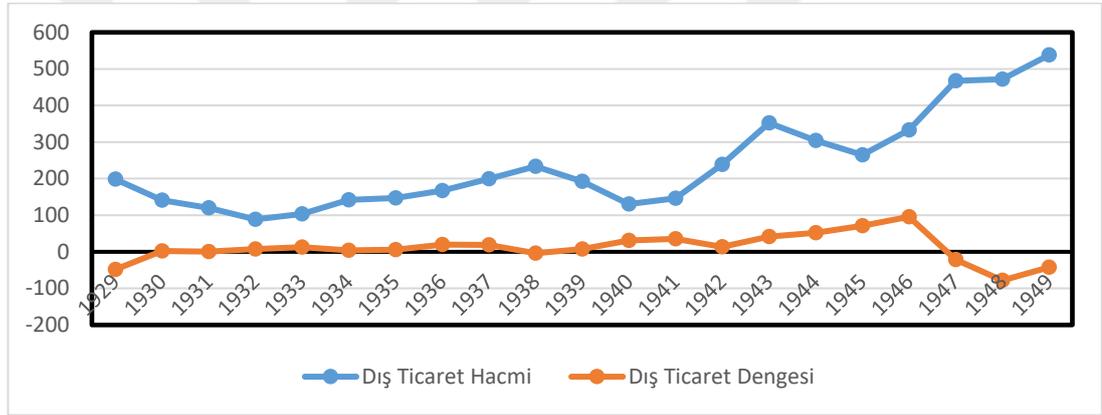
Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı olan 1923 yılından başlayarak, Türkiye ekonomisi az gelişmiş bir tarım ekonomisinden ziyade modern sanayileşmiş bir ekonomiye geçiş çabası içerisinde girmiştir. Tüm bunlar dış ticaret politikası açısından değerlendirildiğinde, henüz gelişmekte olan bir sanayi için gereken sermaye ve ara malı ithalatının kolaylaştırılması çabalanmıştır. Bunun yanı sıra yerli üretimi ve sanayiye korumak amacıyla özellikle birincil tüketime tabi olan malların ithalatının da kısıtlanması hedeflenmiştir.

Şekil 1. 1923-1933 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret istatistikleri (milyon Dolar)
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 1, 1923-1933 dönemindeki dış ticaret rakamlarını yansıtmaktadır. Buna göre dış ticaret, Cumhuriyetin ilk yıllarında istenilen düzeye erişememekle birlikte 1930 yılına kadar sürekli açık vermiştir. Bununla birlikte dış açık, 1929 yılında maksimum

noktasına ulaşmıştır. 1923 yılında yaklaşık 50 milyon dolar olan ihracat geliri, 1925 yılında 100 milyon dolara kadar çıkarırken, 1932 yılında ise yaklaşık 48 milyon dolar ile en düşük seviyesine gerilemiştir. İthalat ise 1923 yılında 85 milyon dolardan 1925 yılında yaklaşık 129 milyon dolar ile dönemin en yüksek noktasına ulaşırken yine aynı yıl dış ticaret hacmi de maksimum seviyesine erişmiştir. Ayrıca 1930 yılından başlayarak giderek azalan ithalat değerleri ve dış ticaret hacmi, 1932 yılında dönemin en düşük seviyesine ulaşırken, bu durum Türkiye ekonomisinin 1930 yılından itibaren dış fazla vermesine neden olmuştur. Dış ticaret hacminin yaşadığı bu gerilemenin nedenleri arasında dünyanın o dönemde yaşadığı ekonomik buhranın yanı sıra aynı dönemde ithalata getirilen gümrük vergisindeki aşırı artan oranlar (%16'dan %40'lara varan artış) gösterilmektedir (Yetim, 2008).

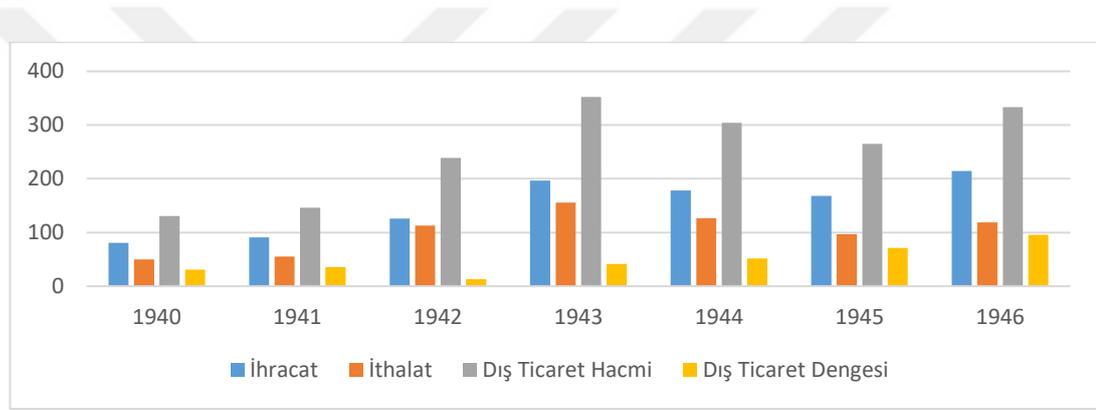
Şekil 2. Türkiye ekonomisinde 1929-1949 döneminde dış ticaret dengesinin ve dış ticaret hacminin seyri (milyon Dolar).

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 2’de 1929-1949 yılları arası dış ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi verileri yer almaktadır. 1929 yılında 200 milyon dolar olan dış ticaret hacmine karşılık dış ticaret dengesi 50 milyon dolar ile açık vermiştir. Gümrük tarifesinin yürürlüğe girmesi ve ithalatın sınırlandırılarak dış ticaretin fazla vermesi amacıyla alınan tedbirler kapsamında (Kepenek ve Yentürk, 1994; Varol, 2003) dış ticaret hacmi 1929-1932 döneminde azalma trendine girmiştir. Aynı dönemde dış ticaret dengesi pozitif olarak gerçekleşmeye başlamıştır. 1929-1949 döneminde dış ticaret dengesinin pozitif olarak gerçekleştiği dönemler, genellikle dış ticaret hacminin azaldığı dönemlere karşılık gelmektedir. Genel olarak 1929 yılından itibaren uygulamaya geçen dış ticaret ve ekonomi politikaları kapsamında Türkiye ekonomisi, 1930-1939 yılları arasında dış ticaret dengesinde pozitif rakamlara ulaşmıştır. Ayrıca bu dönemde ülke ekonomisinin

genel dış ticaret eğilimi, sanayi malları ithalatı ve tarım ürünleri ihracatı üzerine odaklanmıştır (Polat, 2011).

1930-1939 dönemi dünya ekonomisinde yaşanan Büyük Buhran ile birlikte devlet müdahalesi de ekonomilerde daha etkin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye ekonomisi de radikal kararlar ile devlet eliyle milli sanayiye geliştirmeye ve dışa kapanık bir ekonomi geliştirmeye yönelmiştir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi dünya ekonomisi ile kısmen daha az ilişki içinde bulunmuştur. Özellikle ihracatın tarım sektörünün yanında diğer sektörlerle de katkıda bulunması ile Türkiye ekonomisi bu bunalımdan daha hafif etkilenmiştir (Başkaya, 2004a).

Şekil 3. 1940-1946 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticareti (milyon Dolar)
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 3, savaş yılları olarak niteleyebileceğimiz 1940-1946 dönemindeki dış ticaret değerlerini göstermektedir. 1940 yılında 80 milyon dolar olarak gerçekleşen ihracat, 1946 yılında dönemin maksimum seviyesine ulaşarak yaklaşık 215 milyon dolara yükselmiştir. İthalat ise, artan bir eğilim ile 1940 yılında 30 milyon dolardan 1943 yılında dönemin en yüksek seviyesi olan 155 milyon dolara ulaşmıştır. Savaş yıllarını kapsayan bu dönemde Türkiye ekonomisi tüm yıllarda dış ticaret fazlası vermiştir.

Tablo 1. 1946 devalüasyonu sonrası Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri

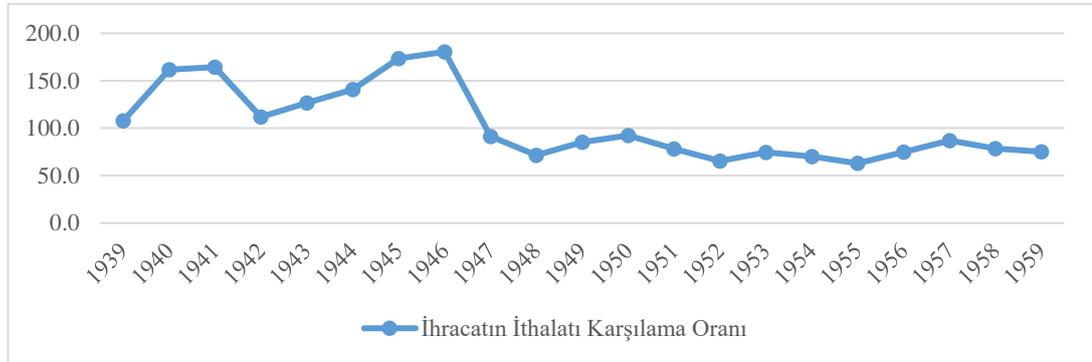
Yıllar	İhracat (milyon dolar)	İthalat (milyon dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1946	214,58	118,88	180,5
1947	223,30	244,64	91,3
1948	196,79	275,05	71,5
1949	247,82	290,22	85,4
1950	263,42	285,66	92,2
1951	314,08	402,08	78,1
1952	362,91	555,92	65,3

1953	396,06	532,53	74,4
1954	334,92	478,35	70,0
1955	313,34	497,63	63,0
1956	304,99	407,34	74,9
1957	345,21	397,12	86,9
1958	247,27	315,09	78,5

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 1, 1946-1958 dönemine ait dış ticaret istatistiklerini yansıtmaktadır. 1946 yılında ilk defa yapılan devalüasyon ile savaş sonrası iktisadi dengenin yeniden düzene oturtulması, dünya koşullarında bir fiyat seviyesinin sağlanması ve böylece aşırı yüksek fiyat yüzünden satılmayan ürünlerin ihracına zemin oluşturulması amaçlanmıştır (Tuna, 2007). 7 Eylül 1946 günü gerçekleştirilen devalüasyon ile 1 Amerikan Doları, TL karşısında 131 kuruştan 282 kuruşa yükseltilmiştir. Tablo 1'den görülebileceği üzere, 1946 yılında 214 milyon dolar olan ihracat gelirleri, devalüasyon sonrası 1950'de 263 milyon dolara, 1953 yılında ise 396 milyon dolara ulaşmıştır. Daha sonra ise 1957 yılı haricinde ihracat gelirinde sürekli bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 1 incelendiğinde, 1946 devalüasyonu sonrası 1947 yılından itibaren ihracat oldukça düşük bir artış ile 223 milyon dolar seviyesinde gerçekleşirken ithalat 118 milyon seviyesinden 244 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Devalüasyon gerçekleşikten sonra ihracatın ithalatı karşılama oranı %180'lerden iki haneli oranlara gerilemiştir. Şekil 4, 1939-1959 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranlarını göstermektedir. Şekilden de görülebileceği üzere ihracatın ithalatı karşılama oranı 1946 devalüasyonu sonrasında keskin bir düşüş yaşamıştır.

Şekil 4. 1939-1959 döneminde Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranı

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

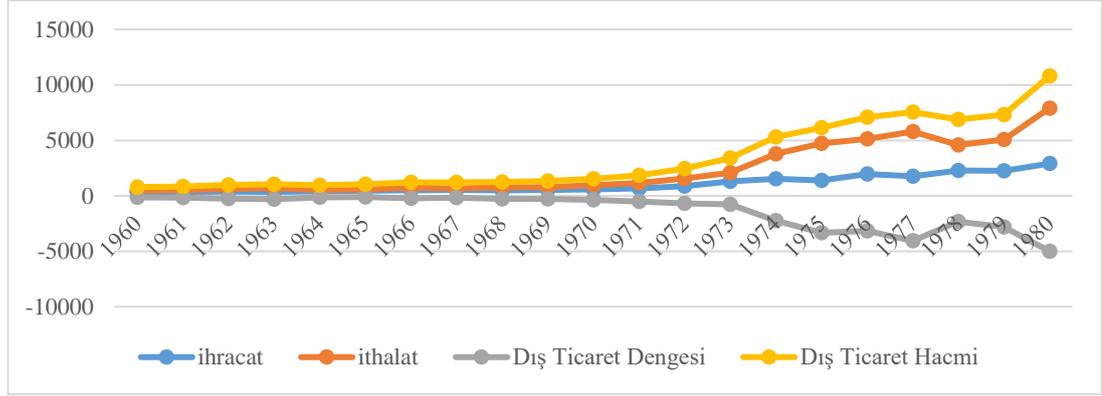
Şekil 4’ten de anlaşılacağı üzere devalüasyon, ihracatta beklenen artışı sağlamamakla beraber ithalatta aşırı bir artışa neden olmuştur. 1946 yılı sonrası artışa geçen ithalatın nedenleri arasında 1950 sonrası yurda giriş yapan yabancı sermaye kaynaklı yardım ve oluşan yeni tüketim isteği ile üretimin ithal girdilere bağımlı hale gelmesi gösterilmektedir (Kepenek ve Yentürk, 1994).

1950’li yıllara gelindiğinde Türkiye ekonomisi yeniden liberalleşmeye yönelik adımlar atmaya başlamıştır. Ekonomide özel sektöre daha fazla rol verilmesi ve büyük sermayeli yatırımların devlet eliyle yapılması planlanmıştır. Tüm bunlara rağmen Tablo 1’de de görüldüğü üzere 1950-1955 yılları arasında dış ticaret dengesi negatif yönde seyretmeye devam etmiştir (Özdemir, Yiğit ve Oral, 2016).

1953 yılından 1958 yılına dek ithalat konusunda dış ticaret açığını sınırlandırmak için artan oranlı kısıtlamalara gidilmiş ve bu kısıtlamalar ile dış ticaret açığı bir nebze azaltılmıştır (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013). Kriz sürecine tekrar girmesi önlenemeyen Türkiye ekonomisi 1955 yılı devalüasyonuna ek olarak 1958 yılında iyice derinleşen kriz ile ikinci bir devalüasyon ile karşı karşıya gelmiştir. Tüm bunlara rağmen ekonomi yıllık %6,3 oranında büyüyerek kişi başı Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) 166 dolardan 359 dolara çıkmıştır. Ancak dış ticaret açığı 1950-1959 döneminde toplam 1 milyar 105 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004).

1960’lı yıllara gelindiğinde Türkiye ekonomisi “Planlı Ekonomi” dönemine geçiş yapmıştır. 1963 yılında uygulanan ilk kalkınma planı kapsamında ithal ikameci politikaya geçiş yapılarak bu dönemde sanayi sektörünün geliştirilmesi amaçlanmıştır (Özcan, 1998). Ancak beklentilerin aksine ithal ikameci politika ödemeler dengesinde iyileşme yerine kötüleşmeye neden olmuştur. Özellikle ithal girdi kullanma eğilimindeki artış ve ithal girdiye dayanan ürünlerin iç piyasada tüketiliyor olması, dış ticaret dengesindeki kötüleşmeye neden olarak gösterilmektedir (Başkaya, 2004b).

Beşer yıllık planlar ile yönetilmeye çalışılan ekonominin başlangıcı olan 1960’lı yıllarda uygulanan sabit kur rejimi kapsamında yurt içi fiyatların yurt dışı fiyatlardan daha yüksek seyretmesi sonucu TL değer kazanmıştır. Böylece ihracatın teşvikini gerektiren politikaların uygulanması zorunlu hale gelmiştir (Varol, 2003).

Şekil 5. 1960-1980 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri (milyon Dolar).

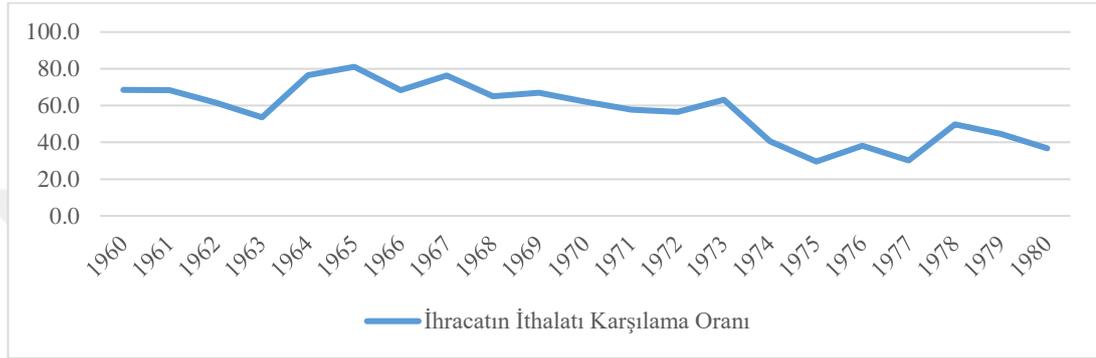
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 5'te görüldüğü üzere, Türkiye ekonomisi 1960-1980 döneminde sürekli dış açık vermiştir. Hem 1950'lerde hem de 1960'larda ithal ikameye yönelik güçlü teşvikler oluşturulmuştur. Bu dönemlerde uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikası ödemeler dengesini kötüleştirmiş ve ihraç edilen malların yeterli döviz girdisi sağlamaması sonucu dış ticaret dengesi kötüleşmeye devam etmiştir (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013). 1960'larda 460 milyon dolarlarda seyreden ithalat, 1970 yılında yaklaşık %100 oranında artarak 947 milyon dolar seviyesine kadar ulaşmıştır.

1960'lı yıllarda kendini gösteren ekonomik tıkanıklıklar giderek artmaya başlarken 1970'den itibaren bozulan fiyat istikrarı ile enflasyon oranı %20'lere kadar ulaşmıştır. 1970'lerin ilk yarısında ortaya çıkan petrol krizi ile birlikte petrolün de dış ticaret hacmindeki yerinin %20'lerden %47'lere çıkması ve yaşanan döviz kıtlığı, ekonomiyi daha da zora sokmuştur. 1970 sonunda da bir başka devalüasyon ile karşı karşıya gelen Türkiye ekonomisi, doların 9 TL'den 15 TL'ye çıkması ile yeni liberal ithalat politikası izlemeye yönelmiştir (Boratav, 1990).

Dünya ihracatı içerisinde Türkiye'nin payı 1953'te yüzde 0,54 ile 396 milyon dolara yükselirken, 1958'te ise 247 milyon dolara kadar gerilemiştir. Böylece Türkiye'nin dünya pazarındaki payı yarıdan fazla azalarak yüzde 0,26'ya düşmüştür. Daha sonra Türkiye'nin ihracatı 1964'ten 1967'ye kadar dünya ihracatıyla hemen hemen aynı oranda büyümüştür. İhracatın mutlak değeri 588 milyon dolara yükselmesine rağmen, Türkiye'nin payı 1970 yılında yüzde 0,21'e gerilemiştir (Krueger, 1974).

1974 petrol krizi ile birlikte ithal malların artan fiyatları, cari işlem açıklarını da artırmıştır. 1973 yılında yaklaşık 2 milyar dolara ulaşan ithalat, bir sonraki yıl %80 oranında bir artış ile 3.77 milyar dolar seviyelerine gelmiştir (Polat, 2011). Bu dönem zarfında üretimin iç pazara yönelik olması teşvik edilirken, devalüasyon ile ihracatın cesaretlendirilmesi hedeflenmiş olsa bile, artan dünya ticaretine yetişemeyen Türkiye ekonomisinin ihracattaki payı aynı kalmıştır (Özcan, 1998).

Şekil 6. 1960-1980 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 6'da 1960-1980 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranının seyri gösterilmektedir. Genel olarak azalan bir trend izleyen oran, 1965 yılında %81 oranında gerçekleşirken 1980 yılında %36'lara kadar gerilemiştir. 20 yıllık zaman zarfında yaklaşık 10 kat artan dış ticaret hacminin aksine ihracatın ithalatı karşılama oranı yarı yarıya azalmış ve dış ticaret açığı büyümeye devam etmiştir.

Özellikle 1974 petrol krizi sonrası kırılma yaşayan dış ticaret dengesi 1980 yılında 5 milyar dolar açık vermiştir. Yine bu dönemde 10,8 milyar dolarlık dış ticaret hacminin yaklaşık %75'ini ithalat oluşturmaktadır. Tüm bu olumsuzluklar ise 24 Ocak kararları olarak anılan 1980 sonrası ekonomik kararlarına zemin hazırlamıştır.

Türkiye'de 1950'lerden bu yana gün geçtikte artan dış ticaret açıkları en büyük ekonomik sorunlardan biri olarak varlığını sürdürmüştür. Dış ticaret dengesizliklerini düzeltmek için döviz kuru politikalarının da dâhil olduğu bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Ayrıca bu politikaların ticaret dengesi üzerindeki etkisi ampirik araştırmalarla desteklenmiştir. Türkiye gibi birçok ülkede olduğu gibi açık ekonomilere ilişkin sorunlar, döviz kuru politikalarının dış ticareti yönlendirmedeki

etkisinin sınırlı kalmasına neden olmuştur. 1980 öncesi Türkiye ekonomisinin döviz kuru politikalarının ihracat hacmi üzerindeki etkisinin sınırlı olmasının sebebi ise, ihracatta büyük bir paya sahip olan tarım ürünleri arz esnekliğinin inelastik olmasından kaynaklanmaktadır (Kutlu, 2013).

1.2. 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisi Dış Ticareti

1970'li yılların sonuna doğru tıkanan ekonomi politikaları ve o dönemde yaşanan petrol krizi ile birlikte dünya ekonomisi resesyona girmiştir. Tüm bunların sonucunda kötü etkilenen Türkiye ekonomisi de 24 Ocak 1980 kararları olarak anılan tedbirleri uygulamaya koymaya karar vermiştir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004). 1980 öncesi uygulanan ithal ikame stratejisi yerine bu dönemde ihracatın özendirilmesi, ihracat temelli sanayilerin teşvik edilmesi ve ödemeler dengesi sorunu başta olmak üzere makroekonomik sorunlara çözüm üretmek yeni dönem hedefleri arasında yer almıştır (Kızıltan ve Ersungur, 2009).

Ocak 1980'de hükümet, enflasyon oranını düşürmek, ihracat kaynaklı büyüme yoluyla ödemeler dengesini iyileştirmek ve böylece Türkiye'nin uluslararası kredibilitelerini yeniden yükseltmek için istikrar ve ekonomik serbestleşme odaklı kapsamlı bir politika paketi açıklamıştır. Paketin ilk ve öncelikli hedefi enflasyonu düşürerek ödemeler dengesi açığını kapatmak ve aynı zamanda uzun dönemde piyasa ekonomisini daha dinamik ve etkili kılmak olarak gösterilmiştir. 24 Ocak kararları sonrası TL kuru devalüe edilerek %48,6 oranında değer kaybettirilmiştir. 1980 yılı için nominal değer kaybı %144'lere varırken o yıl %100'den fazla olan enflasyon ile birlikte reel değer kaybı %30'lara ulaşmıştır. 1980 kararlarının bir önceki ekonomi politikalarından ayıran kısmı ise ilk kez kalıcı bir ekonomik dönüşüm ve hükümet-ekonomi ilişkileri üzerine bir dizi politika içeriyor olmasıdır. 24 Ocak kararları ile birlikte artık Türkiye'deki ticaret stratejisi gelişigüzel olarak uygulanan ithal ikameci yaklaşımdan ihracata doğru yönelmiştir (Baysan ve Blitzer, 1990).

Bu kapsamda rekabeti arttırmanın, artan dış ticaret açığını kapatmada en etkili araç olacağı kabul edilmiştir. 1980'de ihracat 2,9 milyar dolardan 1989 itibari ile 11,6 milyar dolara ulaşırken, 1980'de 3,4 milyar dolar olan bütçe açığı 1989'da 0,9 milyar

dolar fazla vermiştir. Ayrıca 1981-1989 arası reel gelir ortalama %4,8 artarken, enflasyon ise %116'dan 1987 itibariyle %39'lara gerilemiştir (Togan, 1995).

1980 itibari ile uygulanan istikrar programı kapsamında artan ihracat gelirlerine rağmen ithalatın da benzer düzeyde artması ile dış ticaret açığını daraltmak mümkün olmamıştır (Boratav, 1988). İhracata dayalı büyüme politikası ile 1980-1988 döneminde toplam ihracatın Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) oranı yüzde 4,1'den yüzde 13,3'e yükselirken, toplam ithalatın GSYH'ye oranındaki artış ise yüzde 11,3'ten yüzde 16,4'e yükselmiştir. Ancak ihracattaki artış oranından daha düşük olan ithalat artış oranı, dış dengenin önemli ölçüde iyileşmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu dönemdeki ihracata dayalı büyüme politikasının başlıca itici güçleri ise TL'nin yaklaşık %40'lık reel değer kaybı ve ihracatçılara çeşitli vergi teşvikleri olarak gösterilebilir (Kibritçioğlu, 2001).

1980'lerin başlarındaki ihracata dayalı büyüme stratejisi oldukça başarılı ilerlemiştir. Reel GSYH'nin yıllık ortalama büyüme oranı 1981 ile 1988 arasında yüzde 5,8 gibi etkileyici bir seyir izlemiş ve ekonomi herhangi bir durgunluk yaşamamıştır. Tüm bunlara ek olarak aynı dönemde sanayi üretimindeki reel artış, GSYH büyümesinin üzerinde seyrederek ortalama yüzde 8,1 olarak gerçekleşmiştir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001).

Tablo 2. 1980-1990 döneminde ihracat, ithalat ve dış ticaret dengesi (milyar dolar).

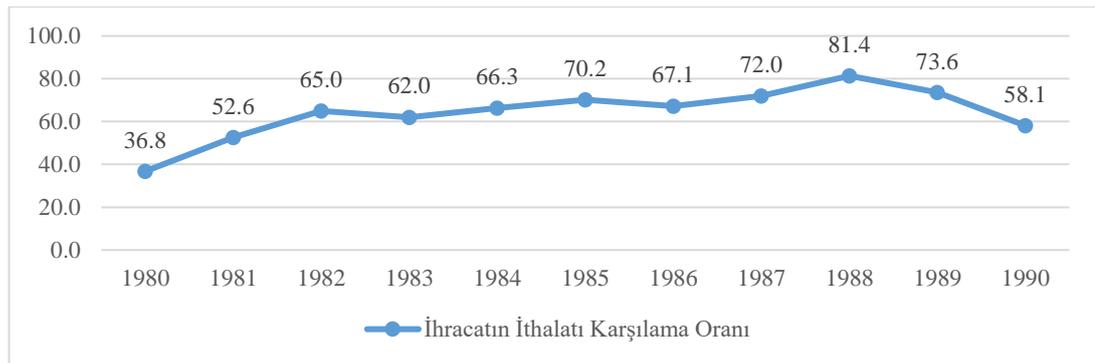
Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1980	2910,12	7909,36	-4999,24
1981	4702,93	8933,37	-4230,44
1982	5745,97	8842,66	-3096,69
1983	5727,83	9235,00	-3507,17
1984	7133,60	10757,03	-3623,43
1985	7958,01	11343,38	-3385,37
1986	7456,72	11104,77	-3648,05
1987	10190,05	14157,81	-3967,76
1988	11662,02	14335,40	-2673,37
1989	11624,69	15792,14	-4167,45
1990	12959,29	22302,13	-9342,84

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 2'de görüldüğü üzere 1980 sonrası değer kaybeden TL, ihracat gelirlerinde artışa yol açmıştır. 1980 sonrası Türkiye ekonomisinin yaşadığı “başarının” itici

güçlerinin neler olduğu konusunda ise tartışmalar bulunmaktadır. Bir grup bu başarının kaynağı olarak ihracat teşviklerini destekleyen liberal görüşü ön plana çıkartırken, diğer bir grup ise nominal döviz kuru politikaları ile TL'nin sürekli reel değer kaybı yaşamasını sağlayan makroekonomik ve ithalat liberalizasyonu politikalarının altını çizmektedir.

1981-1989 dönemi, güçlü sübvansiyonlar ile ihracatı teşvik etmenin yanı sıra ithalatın liberalizasyonunu sağlamak için yönetilen dalgalı döviz kuru ve sermaye hareketlerinin düzenlenmesi ile tamamlanmıştır. Mayıs 1981 sonrası esnek döviz kuru kapsamında günlük olarak aktif bir şekilde yönetilen döviz kuru, 1980'lerin başında atılan önemli adımlar arasında yerini alarak ticari serbestleşmenin merkezine oturtulmuş ve böylece TL'nin reel değer kaybı yalnızca ihracat büyümesine katkıda bulunmamış; aynı zamanda ithalat talebindeki büyümeyi de kısıtlamıştır (Baysan ve Blitzer, 1990). Yeni politikanın temel taşlarından biri olan TL'nin kademeli ancak güçlü değer kaybı, 1983-1987 döneminde ihracat gelirlerini %10,8 artırırken GSYH'yi de yıllık %6,5 oranında arttırmıştır. 1980-1990 döneminde ihracat 2,9 milyar dolardan 12,9 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemde ihracat yıllık %17,2 oranında artmıştır. Türkiye ekonomisinin bu ihracat artış hızı, Türkiye'nin dünya ihracatındaki payında artışa işaret etmektedir (Utkulu ve Seymen, 2004a).

Şekil 7. 1980-1990 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 7, 1980-1990 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranını göstermektedir. 1980 itibari ile 36,8 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı, 1988 yılında 81,4 ile maksimum noktasına ulaşmıştır. Boratav ve Yeldan (2006), ihracata dayalı büyümenin, yerel para biriminin değer kaybı ve aşırı cömert ihracat sübvansiyonları

neticesinde 1988 yılında ekonomik ve siyasi sınırlarına ulaştığını belirtmektedir. 1988-1990 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı her ne kadar azalış trendine girse de mevcut dönem genelinde artışını sürdürmüştür. Tuncer (1994), 1988 sonrası ihracatın ithalatı karşılama oranındaki düşüşün sebebini, ücret artışları sonucu ihracata konu olan malların iç pazara dönük hale gelmesi ve enflasyonun artması sonucu teşviklerin etkinliğini yitirmesi olarak tanımlamaktadır.

1989 yılında iç piyasalardan daha kolay borçlanabilmek için TL'nin değer kaybını yavaşlatmaya başlayan politika yapıcılar, 1994 yılında bu politikayı kesintiye uğratan bir kriz olmasına rağmen, son on yılda aynı döviz kuru politikasını izlemişlerdir (Kibritçioğlu, 2001). Calvo ve Vegh (1994), 1987 sonrası Türkiye ekonomisindeki gelişmeleri beş farklı başlıkta özetlemektedir:

- Enflasyon oranının döviz kurundaki değişime olan yakınsamasının yavaşlığı,
- Özellikle reel GSYH ve özel tüketimdeki artışa karşın reel faaliyet artışı,
- TL'nin reel değer kazancı,
- Cari açığın kötüleşmesi,
- İlk aşamalarda yurt içi çıkış sonrası faiz oranlarında azalma.

Kibritçioğlu (2001) ise, bu gelişmelerin farklı ekonomilerdeki döviz kuru istikrar programları ile stilize edilmiş gerçeklerle uyumlu olduğuna vurgu yapmaktadır.

Türkiye, 1987 sonrası ekonomik büyüme ile ilgili olarak dört büyük resesyon yaşamıştır. Hem 1991 hem de 1994 durgunluğundan önce reel döviz kurunda önemli bir değer kazancı gerçekleşmiştir. 1999 resesyonunun ana kaynağı ise, ülkenin yaşamış olduğu iki büyük deprem ve 1998 sonrası Rusya krizi olarak nitelendirilebilir. Rusya krizi sonrası TL'yi bir süre savunmak için reel faiz oranları yüksek tutulmuştur (Kibritçioğlu, 2001). 1987 sonrası izlenen politikaların sonucu olarak 1989 yılında %22 değer kazanan TL, 1990 yılında yavaş da olsa değer kazanmaya devam etmiştir. Tüm bunların sonucu olarak da ihracatın yavaşlayıp ithalatın artması ile dış açığın GSYH'ye oranı 1989'da %2'ye, takip eden yılda ise %4'e ulaşmıştır (Ertuğrul ve Selçuk, 2001).

1990 sonrası Dünyada artan küreselleşme hareketleri sonucu herhangi bir ülkede ya da bölgede yaşanan ekonomik kriz özellikle de finansal piyasalar yoluyla diğer ülkeleri etkilemeye başlamıştır (Akyıldız ve Eroğlu, 2004). 1990-1993 yılları arasında Türkiye ekonomisi hem içsel hem de dışsal olarak makroekonomik sorunlarla boğuşmaya başlamıştır. İçerde yaşanan enflasyonist baskının yanı sıra, İran Körfez Krizi ve Dünya ekonomisinin yaşadığı resesyon ile birlikte Türkiye ekonomisinde dengesizlikler yaşanmaya başlamıştır (Tokgöz, 2007).

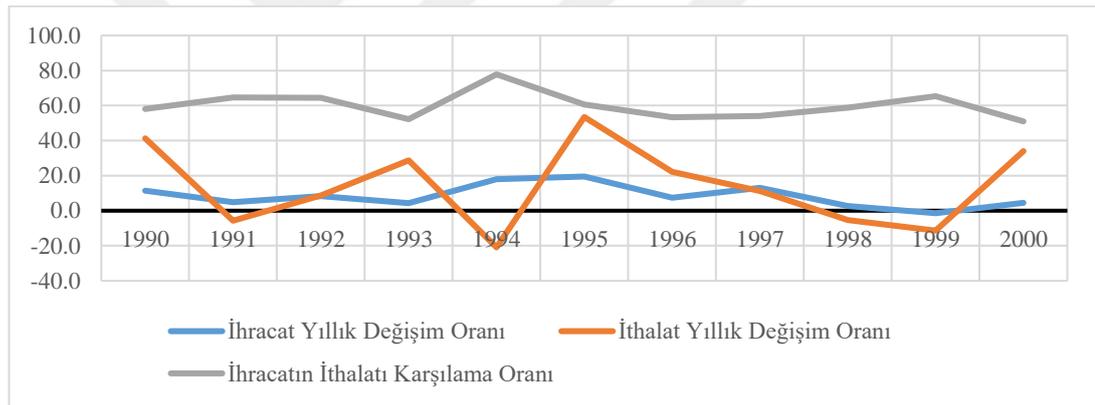
Körfez olaylarının etkisiyle 1990 sonunda durmaya başlayan ekonomik büyüme, 1991 başlarında düşerek, yılın geri kalanında ufak bir artış göstermiştir. Körfez krizinin meydana getirdiği bu daraltıcı etkilerin yanında özellikle talep ve üretim kararları üzerinde kötümser beklentilere yol açması ve devamında yapılan 1991 erken seçimleri, iktisat politikasının gelecekteki durumu hakkında belirsizliklere zemin hazırlamıştır. O dönem için belirlenen %5,9 hedefine karşılık büyüme 0,3 olarak gerçekleşmiştir (Lovatt, 2001).

1991 yılı genel seçimlerinin negatif etkilediği ihracat potansiyelinin yanı sıra 1990'larda kamu kesimi açığı da artmıştır. Vergi gelirleri ile karşılanamayan kamu kesimi açığı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) kaynaklarının yanı sıra iç ve dış borçlanma yoluyla kapatılmaya çalışılmıştır. Tüm bunlar faiz oranlarının artmasına ve sermaye akımlarının spekülâtif amaca yönelmesine neden olmuştur. Bu da TL'nin değer kazanarak, ihracatın kısıtlanmasına ve ithalatın özendirilmesine zemin hazırlamıştır. TL'nin aşırı değerlenmesine ek olarak iş gücü maliyetleri artarken, ihracat teşvikleri azalmıştır. Tüm bunların sonucunda rekabetçi gücünü hızla kaybetmeye başlayan Türkiye, yüksek kamu açığı kaynaklı içsel ekonomik problemlerin sebep olduğu dış denge sorunları yaşamıştır. İthalatın hızlı artışı ve ihracatın düşüşü ile 1993 yılında dış açık 14 milyar dolar gibi önemli seviyelere ulaşmıştır (Hepaktan, 2008).

1993 sonlarına doğru sürdürülemez olduğu anlaşılan maliye politikası ve dış ticaret durumuna ek olarak, 1994'te uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye ekonomisinin borç verme oranını yatırım notunun altına düşürmesi sonucu finansal piyasalarda panik yaşanmıştır. 1994 yılında ise Ocak ve Nisan aylarında TL iki kez

devalüe edilmiştir. Devalüasyon sonrası ihracat geliri önemli ölçüde artarken, ithalat ise azalma göstermiştir. Sonuç olarak dış denge 1994 yılında pozitif olarak gerçekleşmiştir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001).

Ayrıca yine 1990 sonrası Türkiye ekonomisini etkileyen iki önemli gelişme vardır. Bunlar; 1995 yılında Türkiye'nin Dünya Ticaret Örgütüne (WTO) ve 1996 yılında Gümrük Birliğine dahil olmasıdır. Türkiye, WTO üyesi olduktan sonra dünya ticaret sisteminin bir parçası haline gelebilmek adına gerekli ticaret reformlarını uygulamaya koymuştur. Buna ek olarak, Gümrük Birliği üyeliğinin gereği olarak diğer üye ülkeler gibi kendi dış ticaret politikasından feragat etmek zorunda kalmıştır (Taşkın, 2003). Bu da Türkiye'nin o dönemden itibaren özellikle döviz kuru politikalarını kullanarak dış ticaretini etkilemesine yol açmıştır (Tonus, 2007).

Şekil 8. 1990-2000 döneminde Türkiye ekonomisi ihracat ve ithalat değişim oranları
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 8, 1990-2000 döneminde Türkiye ekonomisinin bir önceki yıla göre ihracat büyüme oranını, ithalat büyüme oranını ve ihracatın ithalata karşılama oranını göstermektedir. Şekle göre, mevcut dönem zarfında Rusya krizi, Asya krizi ve iki büyük depremin etkisi olan 1999 yılı haricinde ihracat gelirlerinde artış görülmektedir. 1994 yılında uygulanan devalüasyon sonucu TL'nin yaşadığı değer kaybı, ihracatı 1994 yılında %18, 1995 yılında ise yaklaşık %20 oranında arttırmıştır. Yine bu dönemde ithalat ise devalüasyon sonrası bir önceki yıla göre %53 oranında azalış göstererek yaklaşık 36 milyon dolara gerilemiştir.

1997 yılında Asya finans piyasalarında başlayarak ekonomileri olumsuz etkileyen krizin 1998 yılında Rusya'ya sıçraması ile özellikle gelişmekte olan ekonomileri

etkileyen yeni bir küresel kriz ortaya çıkmıştır. Bu krizin etkileri ile boğuşan Türkiye ekonomisinde aynı zamanda 1999 yılında yaşanan iki büyük depremin ekonomik yıkımları da oldukça ağır izler bırakmıştır. Tüm bunların sonucunda 1999 yılında ihracat %1,4 düşüş göstererek 26 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir (Hepaktan, 2008). Yapısal reformlar, sıkı maliye politikası ve özelleştirme yerine tercih edilen kısa vadeli politikalar¹ yüzünden değer kazanmaya başlayan TL, 1994 öncesi seviyelerine dönüş yapmıştır (Lovatt, 2001).

1994 Nisan ve Aralık ayları arasında %22 değer kazanan TL, yılın ilk çeyreğinde uygulanan devalüasyonun etkisini yitirmiştir. 1995 yılında dış açık GSYH'nin %5'i, 1996 ve 1997 yıllarında ise yaklaşık olarak %6'sı civarında gerçekleşmiştir. 1998 ve 1999 yıllarında ise dış ticaret açığı, Rus krizi sonrası toplam talepte meydana gelen azalma sayesinde görece daha düşük gerçekleşmiştir. Kısaca cari hesabı, 1996 sonrası 26 milyar dolar civarında dalgalanan ihracat gelirleri yerine ithalat domine etmeye başlamıştır (Ertuğrul ve Selçuk, 2001).

Çeyrek asırlık yüksek enflasyon tecrübesi ve büyümede yaşanan oynaklık sonucu 1999 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından hazırlanan döviz kuru tabanlı enflasyonla mücadele programı uygulamaya konmuştur (Turhan, 2008). Bu program kapsamında 1999 yılında %68,8 olan TÜFE ile %62,9 olan ÜFE, 2000 yılına gelindiğinde sırasıyla %25 ve %20 bandına çekilmesi hedeflenmiştir. 2000 yılının Kasım ayında kısa vadeli faizler aşırı artarken, hisse senedi, tahvil ve bono fiyatlarındaki düşüşler ile yabancı sermaye ülkeyi terk etmeye başlamıştır. Bu nedenle oluşan döviz talebini karşılamak zorunda kalan TCMB'nin, azalan resmi rezervleri ile faiz oranlarını %36'lardan %65'lere çıkartması yeni bir krize neden olmuştur (Ongun, 2001; Toprak, 2001). 2000 krizine ek olarak siyasetler tarafından tetiklenerek başlayan 2001 Şubat krizi ile birlikte döviz kuru tabanlı enflasyonla mücadele programına olan güven tamamen sarsılarak², döviz talebi 7,6 milyar dolarlara ulaşmıştır (Seyidoğlu,

¹ Bu kısa vadeli politikalar, hükümetin almış olduğu 5 Nisan kararları sonucu uygulamaya konan politiklardır.

² Turhan (2008), IMF tarafından hazırlanan döviz kuru tabanlı enflasyonla mücadele programının işlevselliğinin bozulma sebebi olarak sabit döviz kuru üzerinde baskı oluşturan yapısal aksaklıklar ve hükümetin gerekli yapısal reformları zamanında uygulayamayıp, mevcut kemer sıkma politika hedeflerini sürdürmemesi olarak ifade etmiştir. Tüm bunların sonucu olarak da ortaya çıkan likidite krizinin bankacılık krizini hızlandırarak tüm ekonomiye yayılmıştır.

2003). 2001 krizinden sonra hükümet “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” kapsamında enflasyonu düşürmek ve ekonomik istikrarı yeniden sağlamak istemiştir. Özellikle bankacılık sektörünün yeniden yapılanması ve güçlü bir kamu maliyesi inşa etmek için Türkiye, mevcut stand-by anlaşmasına ek olarak IMF ile 8 milyar dolarlık yeni bir kredi desteği üzerinde anlaşma sağlamıştır (Seyidoğlu, 2003). Başarısız birkaç istikrar programı, yüksek enflasyon, istikrarsız bir büyüme trendi ve sık sık ekonomik çöküntülerden sonra, 1999 yılında IMF destekli döviz kuru tabanlı enflasyonla mücadele programına geçen Türkiye, bir dönüm noktası yaşayarak kalıcı etkileri olan bir 2001 mali krizini tecrübe etmiştir (Turhan, 2008).

Tablo 3. 1990-2000 dönemi Türkiye ekonomisi dış ticaret verileri (milyon Dolar).

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
1990	12959,29	22302,13	35261,41	-9342,84
1991	13593,46	21047,01	34640,48	-7453,55
1992	14714,63	22871,06	37585,68	-8156,43
1993	15345,07	29428,37	44773,44	-14083,3
1994	18105,87	23270,02	41375,89	-5164,15
1995	21637,04	35709,01	57346,05	-14072,0
1996	23224,46	43626,64	66851,11	-20402,2
1997	26261,07	48558,72	74819,79	-22297,6
1998	26973,95	45921,39	72895,34	-18947,4
1999	26587,22	40671,27	67258,5	-14084,0
2000	27774,91	54502,82	82277,73	-26727,9

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 3, 1990-2000 döneminde ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi ve dış ticaret dengesindeki değişimleri göstermektedir. Tablodan da görülebileceği üzere, 1993’de yaklaşık %73 artan dış ticaret açığı 14,1 milyar dolar seviyelerine ulaşırken ihracatın ithalatı karşılama oranı %52 seviyelerine gerilemiştir. 2000 yılına bakıldığında ise bir önceki yıla göre yaklaşık %90 artan dış ticaret açığı 27 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. 2000 yılının ilk on bir ayını kapsayan süreçte kısmen değişmeden aynı kalan ihracata karşılık ithalat %37 oranında artış göstermiştir (Boratav ve Yeldan, 2006). Bu dönemde gerçekleşen ihracat/ithalat oranı ise %51 seviyelerine gerilemiştir. Dönemin hükümeti yüksek faiz-düşük kur politikası izleyerek, aşırı değerlenen ulusal para ile ihracatı azaltmış, ithalatı ise özendirmiştir (Seyidoğlu, 2003).

Kriz sonrası, IMF’nin görüşünü de içeren sıkı para politikaları ile yüksek faiz ve maliye politikasının gerekliliğini vurgulayan geleneksel yaklaşım uygulamaya

konmuştur. Bu program kapsamında 2001 sonrası gerçekleştirilen yapısal reformlar ile desteklenen makroekonomik istikrar süreci sonrasında Türkiye ekonomisi, özellikle 2002-2007 yılları arasında çok yüksek bir büyüme performansı sergilemiş ve kişi başına GSYH bu dönemde yaklaşık %10 artmıştır (Kahya, 2011). 1980’lerden beri dış açık ve cari hesap problemleri ile boğuşan Türkiye ekonomisi, 2001 krizi sonrası da yüksek büyüme rakamları ile dış ticaret açığını arttırmaya devam etmiştir (Aydın, Saygılı ve Saygılı, 2007).

2001 krizi sonrası uygulamaya konan reformlar ile birlikte siyasi istikrara ek olarak makroekonomik normalleşme, GSYH’de kümülatif olarak %42 oranında bir artışa neden olmuştur. Ayrıca 2003-2007 döneminde yerel para biriminin değerlenmesi sonucu ticaret dengesinin bozulmasının önüne geçilememiştir (Turhan, 2008). Yeldan (2008), 2001 sonrası yüksek büyüme oranlarına rağmen işgücüne katılımın düşük olması ve yüksek işsizlik oranının 2001 sonrası %10’un üzerine çıkıp tekrar 2001 öncesi seviyelere indirilememiş olması nedeniyle bu dönemi “işsiz büyüme” olarak nitelendirmektedir.

Tablo 4. 2000-2009 döneminde ihracat-ithalat verileri ve yıllık değişim oranları

Yıllar	İhracat (milyon Dolar)	Değişim (%)	İthalat (milyon Dolar)	Değişim (%)
2000	27774,91	4,5	54502,82	34,0
2001	31334,22	12,8	41399,08	-24,0
2002	36059,09	15,1	51553,80	24,5
2003	47252,84	31,0	69339,69	34,5
2004	63167,15	33,7	97539,77	40,7
2005	73476,41	16,3	116774,15	19,7
2006	85534,68	16,4	139576,17	19,5
2007	107271,75	25,4	170062,71	21,8
2008	132027,20	23,1	201963,57	18,8
2009	102142,61	-22,6	140928,42	-30,2

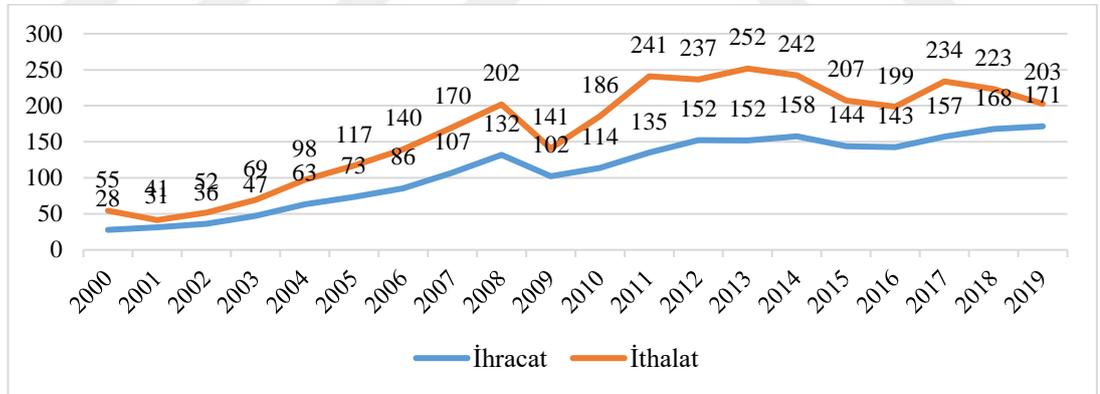
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 4, 2000-2009 döneminde ihracat ve ithalat verilerini göstermektedir. Tabloya bakıldığında, 2001 mali kriz sonrası toparlanmaya başlayan ekonomi sayesinde ihracat ve ithalat büyümeleri sırasıyla yaklaşık %20 ve %16 olarak gerçekleşmiştir. Tabloda 2001 yılı ayrı tutulduğunda bu oranlar %21,2 ve %26,4 olarak karşımıza çıkmaktadır. İki büyüme oranı arasındaki 5,2’lik bu büyük fark 2001 dönemi sonrası Türkiye

ekonomisinin dış ticaretindeki bozulmayı açıklamaktadır (Aydın, Saygılı ve Saygılı, 2007).

Artan küreselleşme ve uluslararası sermaye hareketleri, finans piyasalarında türev araçlar başta olmak üzere, yeni finansal araçların da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu eğilim, uluslararası likidite artışını desteklemiş ve 2002 yılında başlayan dünya ekonomisinin canlanma sürecine katkıda bulunmuştur. Ancak 2008 yılında ABD’de patlak veren “Global Finansal Kriz” ile dünya ekonomisi yeni bir krizle karşı karşıya gelmiştir (Yükseler, 2009).

ABD’de ortaya çıkan bu kriz, yalnızca ABD ekonomisini değil diğer birçok gelişmiş ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerini de etkileyen küresel bir krize dönüşmüştür (Tokucu ve Kaya, 2011). Çöken finansal kuruluşlar küresel krizi iyice derinleştirirken, yavaşlayan ekonomik faaliyetler dış ticaret kanalına da yansımıştır. Özellikle önemli ihracat kaleminiz olan demir-çelik ve otomotiv sektörlerinin etkilenmesi ile ülkemizin ihracat hacmi de daralmıştır (Acar, 2013).

Şekil 9: 2000-2019 döneminde Türkiye ekonomisi ihracat ve ithalat rakamları (milyar Dolar).

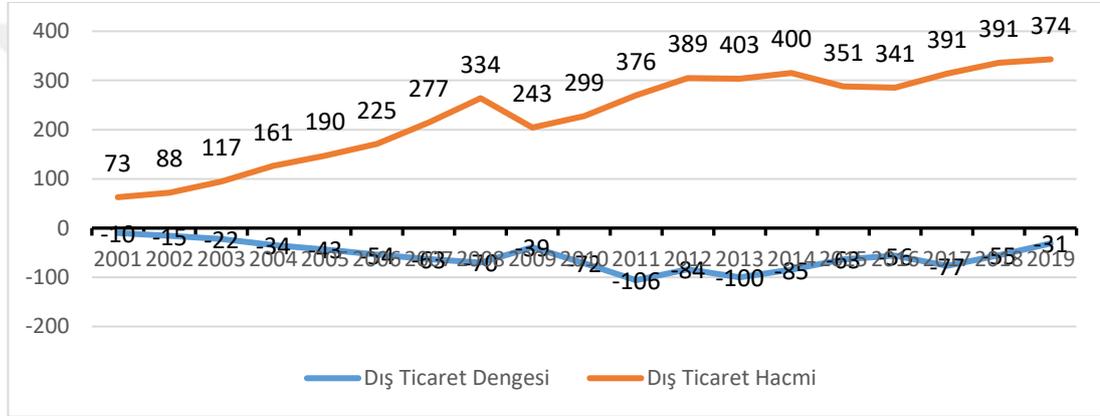
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 9, kriz yıllarının Türkiye’deki dış ticaret üzerindeki etkisini net bir şekilde yansıtmaktadır. 2008 yılında sırasıyla 202 ve 132 milyar dolar olan ithalat ve ihracat, üçüncü çeyrek sonrası etkisini gösteren kriz ile birlikte (Ertuğrul, Evren ve Çolak, 2010) yine sırasıyla 141 ve 102 milyara gerilemiştir. Buna göre ihracat bir önceki yıla göre %22,6 azalırken ithalat ise %30,2 azalış göstermiştir³. 2001 yılından itibaren

³ Rakamlar için bkz: Tablo 4.

sürekli artan ithalat ile birlikte dış ticaret dengesi sürekli açık vermeye başlamıştır. Ancak 2008 sonrası dış ticaret açığı azalarak 70, 2009 yılında ise 39 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. 2001 yılında %24 azalan ithalat hacmi, 2009 yılında ise %30 azalmıştır⁴.

1994 ve 2001 krizlerinde TL daha fazla değer kaybı yaşamasına rağmen, ihracat gelirlerinde en fazla azalma 2008 krizinde yaşanmıştır⁵. Cömert ve Çolak (2014), bu azalmanın temel nedeni olarak küresel krizin pençesinde olan AB ülkelerinin, Türkiye ihracatının %63'ünü oluşturmasını göstermektedir.

Şekil 10: 2001-2019 döneminde Türkiye ekonomisi dış ticaret dengesi ve dış ticaret hacmi
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 10, Türkiye ekonomisinin 2001-2019 dönemindeki dış ticaret hacminin ve dış ticaret dengesinin seyrini göstermektedir. 2011 yılında 106 milyar dolar ile bu dönem zarfında en yüksek dış açığını veren Türkiye ekonomisi aynı yıl %11 oranında büyüme yaşamıştır. Dış ticaret hacminin 403 milyar dolar ile en yüksek seviyesine ulaştığı 2013 yılında ise Türkiye ekonomisi, 2011 yılındaki büyümenin altında bir büyüme (%8,5) performansını sergilemiştir. 2011 sonrası azalmaya başlayan dış açık ile birlikte 2016 yılında 56 milyar dolar, 2017 yılında ise 77 milyar dolar açık veren Türkiye ekonomisi, 2001-2017 dönemi boyunca dış açık vererek büyümesini sürdürmüştür.

⁴ Rakamlar için bkz: Tablo 4.

⁵ 2008 krizi ile ihracat gelirlerindeki azalma %20'den fazladır.

1.3. Türkiye ve Avro Bölgesi Dış Ticaretine Genel Bir Bakış

1999 yılında Avrupa Birliği (AB) Ekonomik ve Parasal Birliği (EMU) oluşturulmadan önce 1992’de yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması kapsamında, ülkelerin EMU üyesi olabilmek için bazı parasal kriterleri yerine getirmesi gerekiyordu. Bu kriterler, nominal yakınsama sağlamak, asimetrik şokları azaltmak ve AB üyesi ülkeler arasında ekonomik eşitsizlikleri önlemek başlıkları altında toplanmaktadır (Soukiazis ve Castro, 2005). 1963 yılında oluşturulan Gümrük Birliğinden zaman içerisinde “tek pazar” uygulamasına geçtikten sonra AB’nin tamamı tek bir ülke gibi değerlendirilmiştir. Tek pazar uygulamasının tamamlayıcısı olarak, “tek para” uygulaması kapsamında 2003 yılında, Danimarka, İngiltere ve İsveç hariç 12 ülke, yerel para birimlerinden vazgeçerek Avro’ya geçmişlerdir (Bilici, 2006).

1987 yılında AB üyeliğine başvuran Türkiye, adaylık yolunda 1995’te AB ile gümrük birliği anlaşmasına varmıştır. Türkiye’nin Avrupa iç pazarına girmesi ve AB tarafından tetiklenen kurumsal reformlar, Türkiye için oldukça önemli ve pozitifdir (Lejour ve Mooij, 2004). 1996’dan itibaren Gümrük Birliğine dahil olan Türkiye, 10 yıl içinde AB ile olan ihracatını 12,5 milyar dolardan 47,9 milyar dolara çıkarmıştır. 1996-2017 yılları arasında Avro Bölgesi ülkelerinin de dahil olduğu AB’ye olan ihracat ortalama %51 iken, 1996 yılında 12 milyar dolarlarda seyreden ihracat 2017 yılında 73 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye ve AB arasındaki gümrük birliği anlaşması ile ticari entegrasyonun sağlandığı tek ülke olması nedeniyle anlaşmanın Türkiye ekonomisi üzerinde olumlu sonuçları doğuracağı beklenmiştir. Özellikle, AB ve Türkiye arasındaki Gümrük Birliğinin tamamlanması ile ikili ticaret hacminin artmasına katkı sağlanmıştır (Akan ve Balin, 2016).

Türkiye ekonomisi Gümrük Birliği uygulamasının başladığı ilk yıl ithalatında %37 oranında bir artış yaşarken, ihracatında yalnızca %7,3 oranında bir artış gerçekleşmiştir (Utkulu ve Seymen, 2004b). Türkiye açısından, 1996-2003 döneminde AB ile yapılan ticarete konu olan ticaret dengesi hiçbir zaman fazla vermemekle birlikte; ortalama 7,7 milyar dolar açık vermiştir⁶.

⁶ Rakamlar için bkz: Utkulu ve Seymen, 2004b.

Tablo 5. 1996-2019 döneminde Türkiye ekonomisi toplam dış ticaret verileri (milyar Dolar).

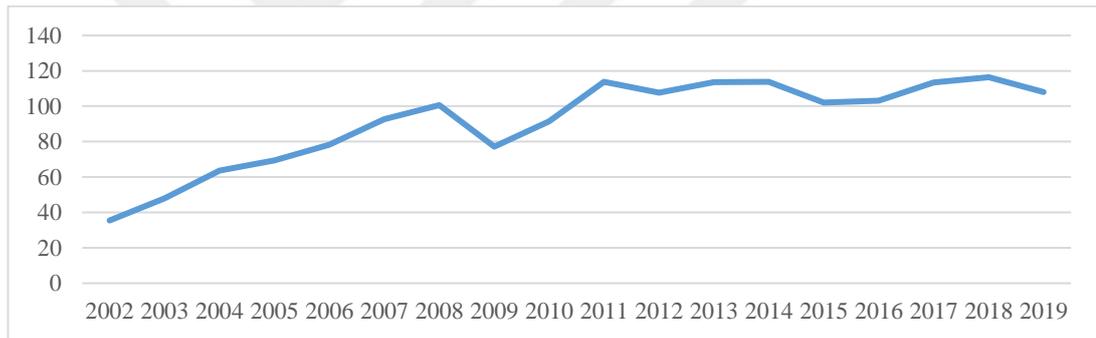
Yıllar	İhracat Dolar	İthalat Dolar	Toplam Dış Tic	Dış Tic Dengesi
1996	23,22	43,63	66,85	-20,40
1997	26,26	48,56	74,82	-22,30
1998	26,97	45,92	72,90	-18,95
1999	26,59	40,67	67,26	-14,08
2000	27,77	54,50	82,28	-26,73
2001	31,33	41,40	72,73	-10,06
2002	36,06	51,55	87,61	-15,49
2003	47,25	69,34	116,59	-22,09
2004	63,17	97,54	160,71	-34,37
2005	73,48	116,77	190,25	-43,30
2006	85,53	139,58	225,11	-54,04
2007	107,27	170,06	277,33	-62,79
2008	132,03	201,96	333,99	-69,94
2009	102,14	140,93	243,07	-38,79
2010	113,88	185,54	299,43	-71,66
2011	134,91	240,84	375,75	-105,93
2012	152,46	236,55	389,01	-84,08
2013	151,80	251,66	403,46	-99,86
2014	157,61	242,18	399,79	-84,57
2015	143,84	207,23	351,07	-63,40
2016	142,53	198,62	341,15	-56,09
2017	156,99	233,80	390,79	-76,81
2018	167,92	223,04	390,96	-55,12
2019	171,46	202,70	374,17	-31,23

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 5, 1996-2019 döneminde Türkiye ekonomisinin dış ticaret rakamlarını göstermektedir. Buna göre 2004 yılında 63 milyar olan ihracat gelirine karşılık ithalat 97 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılında toplam 160 milyar dolar olan dış ticaret hacmi ise 34 milyar dolar açık vermiştir. İzleyen yıllarda 2008 küresel finans krizine kadar ihracat 132 milyar dolara ulaşarak ortalama %47 oranında bir artış gösterirken, asıl önemli nokta dış dengenin negatif olarak kötüleşmesine çokça katkıda bulunan ithalat cephesinde görülmektedir. Bu dönemde ithalat 201 milyar dolar ile toplam dış ticaret hacminin (334 milyar dolar) %60'ını oluşturmuştur. 2004 yılında 34 milyar dolar olan dış ticaret açığı ise küresel kriz yılına kadar yaklaşık 70 milyar dolara ulaşmıştır.

2009 yılında küresel krizin etkisi ile ihracat (%22) ve ithalattaki (%30) sert düşüşler sonucu dış ticaret hacmi 334 milyar dolardan 243 milyar dolara gerilemiştir. Dış ticaret açığı ise 34,3 milyar dolara yaklaşmasına rağmen izleyen yıllarda ise sırasıyla 71,6 ve 105,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2009 sonrası artan ihracat, ithalata oranla daha düşük bir artış göstermiştir. Özellikle 2009-2013 döneminde ithalattaki artış oranı %78,5'lere ulaşırken ihracat yalnızca %48 oranında artış gösterebilmiştir.

1996-2017 yılları arası Türkiye ekonomisi dış ticaretinin en çok dikkat çeken noktası ise dış ticaret dengesinin dönem boyunca hiçbir yıl dış fazla vermemesi tam aksine, özellikle 2001 sonrası giderek artan oranda dış ticaret açığı vermesidir⁷. Bunun yanı sıra 1996 yılında 66,8 milyar dolar olan dış ticaret hacmi 2017 yılına gelindiğinde yaklaşık 5 kat artış göstererek 390,7 milyar dolara ulaşmıştır.

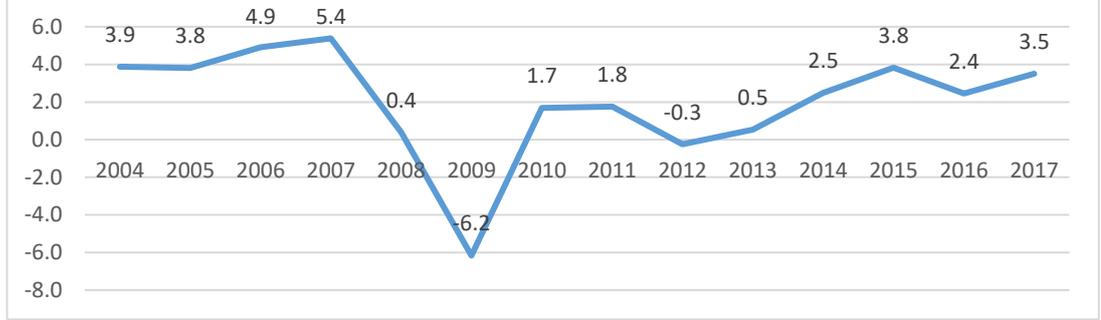

Şekil 11. 2002-2019 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki toplam dış ticaret (milyar Dolar)
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 11, 2002-2019 döneminde Türkiye ile Avro Bölgesi dış ticaretini göstermektedir. Şekle bakıldığında, 2002 yılında 35 milyar Dolar olan dış ticaret hacmi 2008 yılına kadar hızlı bir artış göstererek 100,6 milyar dolara kadar tırmanmıştır. Ancak 2008 küresel finans krizi ile hem Avro Bölgesi ülkelerinde hem de Türkiye ekonomisinde yaşanan küçülme sonrası dış ticaret hacmi 100,6 milyardan 77,1 milyar dolara kadar gerilemiştir. 2009 yılı Türkiye ekonomisi dış ticaret hacmi bu dönemde bir önceki yıla göre %27 azalış göstermiştir. Daha sonra küresel finans krizi ardından tekrar artış gösteren dış ticaret hacmi, 2011 yılında 113,7 milyar dolara kadar yükselmiştir. Dönem bazında değerlendirildiğinde 2002'de 35 milyar dolar olan Avro

⁷ 2008 krizi, bu gidişatın istisnası olarak görünmektedir.

Bölgesi ile olan toplam dış ticaret hacmi yaklaşık %208 artış ile 2019 yılında 108 milyar dolara ulaşmıştır.

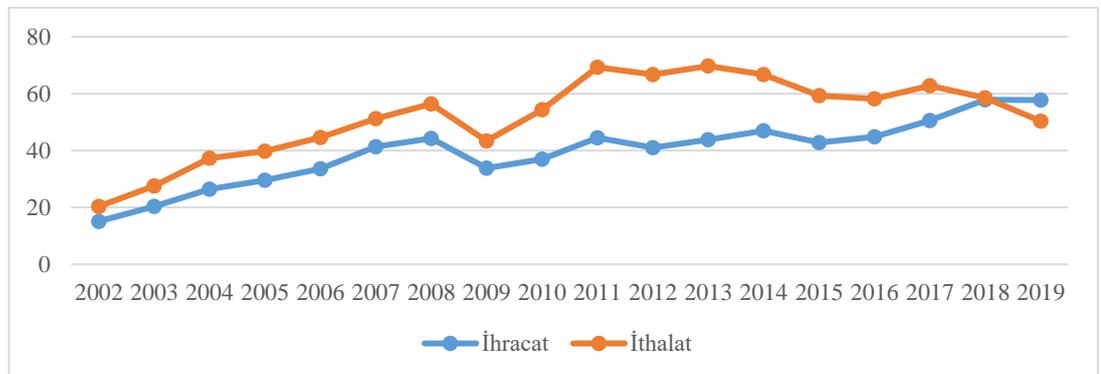
Şekil 12. 2004-2017 yılları arasında Avro Bölgesi ortalama büyüme oranları

Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)

Not: WDI verileri kullanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Şekil 12, 2004-2017 döneminde Avro Bölgesinin GSYH büyüme oranlarını göstermektedir. Buna göre küresel kriz döneminde yaklaşık %6,2 küçülen bölge ekonomisi, 2008 yılında yaşanan ikili ticaretteki daralmayı açıklar niteliktedir. Ayrıca 2008 küresel finans krizi öncesi dört yıl içerisinde ortalama %4,5 büyüyen bölge ekonomileri, kriz ile birlikte ortalama %1 büyüme sergilemiştir. Bu durum da özellikle 2008 krizi sonrası kayda değer bir artış sergileyemeyen Türkiye-Avro Bölgesi ikili ticaretini açıklar niteliktedir.

Şekil 13, 2002-2019 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ihracat ve ithalat verilerinin seyrini yansıtmaktadır. Buna göre 2002 yılında ihracat ve ithalat verileri sırasıyla 15 ve 20 milyar dolar iken 2008 yılında sırasıyla 44,2 ve 56,3 milyar dolara yükselmiştir. 2008 sonrası sırasıyla %25 ve %23 azalış gösteren ihracat ve ithalat, 2011 yılında dönemin maksimum noktaları olan 44 ve 69 milyar dolara ulaşmıştır.

Şekil 13. 2002-2019 döneminde Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ihracat ve ithalat verileri (milyar Dolar)

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 13'e bakıldığında Türkiye'nin Avro Bölgesi'ne olan ihracatı 2002-2008 döneminde %193 oranında artış göstererek 15 milyar dolardan 44,2 milyar dolara ulaşmıştır. Yine bu dönemde ithalat ise 180 oranında bir artış göstererek 20 milyar dolardan 56,3 milyar dolara ulaşmıştır. 2008 küresel finans krizi ile beraber ihracat ve ithalat aynı oranda (%23) düşüş yaşamıştır. Kriz sonrası 2009-2011 döneminde ithalat %59 oranında bir artış ile 2011 yılında 69,25 milyar dolar ile en yüksek ithalat hacmine ulaşırken, ihracat rakamlarında ise kayda değer bir artış yaşanmamıştır. 2011-2019 arası azalan ithalat 69 milyar dolardan 50 milyar dolara gerilemiştir. Bu dönemde ihracat ise 44,4 milyar dolardan 2019 yılında 58 milyar dolara kadar yükselmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Teorik Çerçeve

1973 yılında birçok sanayileşmiş ülke, döviz kuru esnekliklerinin mevcut veya oluşabilecek dış ticaret açıkları ile mücadele edebileceğini düşünerek dalgalı kur rejimini benimsemişti. Dalgalı kur sayesinde politika yapıcılar, gerekli olan maliye ve para politikalarını kullanarak dış kaynaklı sorunlardan da kurtulmayı hedeflemekteydi. Bu durum ise ithalat ve ihracat talep esnekliklerinin, devalüasyon/değer kaybı sonrası dış ticaret dengesindeki iyileşmeyi sağlayacak kadar yüksek olmasına dayanıyordu (Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2003). Ancak Magee (1973), 1971 yılında ABD’de de gerçekleşen devalüasyon sonrası %15 değer kaybeden ABD Dolarına karşılık dış ticaret dengesinin kötüleştiğini fark etmiştir. Magee’ye göre yerel para biriminin devalüasyonu/değer kaybı sonrası ticaret akışlarının döviz kuruna tepkisi gecikmeli olarak gerçekleşecektir. Bu zaman zarfında da döviz kurundaki değişimin dış ticaret dengesini bozması muhtemeldir. Magee, daha sonra ise dış ticaret dengesinin iyileşeceğini ve süreç içerisinde “J” şeklinde bir yol izleyeceğini ileri sürmüştür.

1970 yılında 2,2 milyar Dolarlık dış ticaret fazlası veren ABD ekonomisi bir sonraki yıl 2,7 milyar Dolarlık açık vermiştir. Bu açığı Doları devalüe ederek kapatmak isteyen ABD ekonomisi 1972 yılında 6,8 milyar Dolarlık bir başka açık ile karşı karşıya kalmıştır. Devalüasyon sonrası bu açığın büyümesi ise ayarlama gecikmeleri olarak tanımlanmaktadır (Magee, 1973).

Magee (1973), esneklik yaklaşımı (Marshall-Lerner koşulu) ile devalüasyon sonrası dış ticaret dengesinin düzelmeye sürecinin (J-Eğrisinin oluşum sürecinin) 3 farklı faktörden etkilendiğini ifade etmektedir:

1. Döviz sözleşmeleri dönemi
2. Geçiş dönemi
3. Miktar ayarlamaları süreci

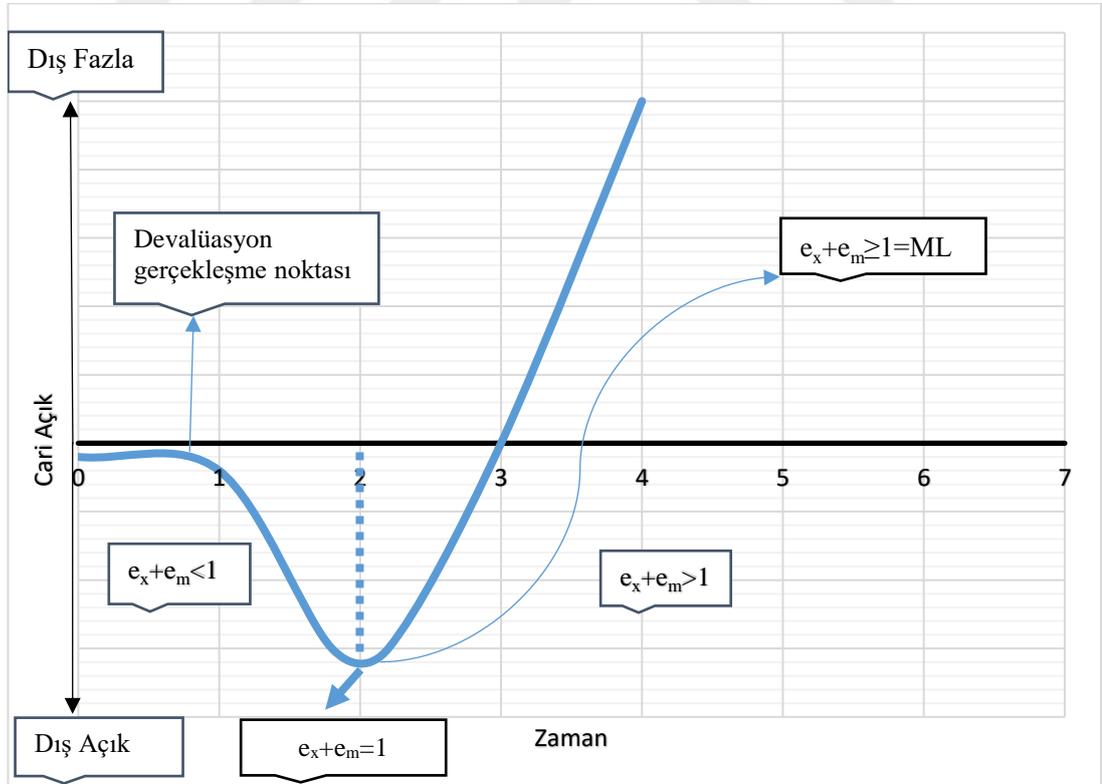
Döviz sözleşmeleri dönemi, devalüasyon gerçekleşmeden hemen önce ihracat ve ithalat sözleşmelerinin belirlendiği kısa dönem olarak tanımlanmaktadır. İktisadi aktörler bir sözleşme imzalamadan önce, sermaye kazancı elde etmek veya sermaye kaybını önlemek için döviz kurunun gelecekteki fiyatına yönelik beklentileri dikkate alırlar (Bahmani-Oskooee ve Ratha, 2004a). Geçiş dönemi ya da aynı zamanda fiyat etkisi olarak da bilinen bu dönem, ithalat ve ihracat miktarlarının değişmediği ancak fiyatların değişme gösterebileceği devalüasyon sonrası dönemdir. Son olarak ise hacim etkisi olarak da bilinen miktar ayarlamaları süreci fiyat değişikliklerinin yanı sıra miktarların da değiştirilebildiği, ayarlanabildiği dönem olarak tanımlanmaktadır (Baek, 2007).

J-Eğrisi etkisi, nisbi fiyatlardaki değişikliklere ithalat ve ihracat miktarlarının gecikmeli olarak ayarlanmasıyla ilişkilendirilir (Magee, 1973; Junz ve Rhomberg, 1973). Döviz kurundaki bir değişimin ticaret akışları üzerinde iki etkisi vardır: fiyat ve hacim etkisi (Anju ve Uma, 1999). Fiyat etkisi, ulusal para biriminin devalüasyonu/değer kaybı sonucu ithalatın daha pahalı olması ve en azından kısa vadede ihracatın yabancılar için daha ucuz olması anlamına gelmektedir. Ancak ticaret hacminin kısa vadede büyük ölçüde değişmemesinden kaynaklı olarak ticaret dengesi başlangıçta (kısa dönemde) bozulabilmektedir. Fakat ticaret hacmi nihayetinde bir süre sonra değer kaybına/devalüasyona tepki olarak değişecektir. Başka bir deyişle, fiyat etkisi kısa vadede hacim etkisine karşı daha baskındır.

Edwards (1989) ve Aghevli, Khan ve Montiel (1991), döviz kurunda meydana gelen hareketliklerin dış ticaret dengesi üzerinde önemli bir role sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak devalüasyon/değer kaybının ve dolayısıyla J-Eğrisinin başarılı

olabilmesi, Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğine bağlıdır. Bir ülkenin para birimi devalüasyona uğradıktan sonra oluşan fiyat düşüşü sayesinde ithal edilen mal miktarı azalmalı ve ihraç edilen mal miktarı da artmalıdır. Ancak bu durumda dış ticaret dengesinin iyileşmesinin tek yolu, ihracat veya ithalat miktarlarının fiyatta meydana gelen bu bozulmaya yeterince tepki vermesidir. Yani Marshall-Lerner koşuluna göre ithalat ve ihracat talep fiyat esnekliklerinin mutlak değer bakımından toplamı 1'den büyük ise ($e_x + e_m \geq 1$), devalüasyon başarı sağlayacaktır (Bahmani-Oskooee, Harvey ve Hegerty, 2013). Eğer dış ticaret açığı fazla ve ihracatın esnekliği düşük ise devalüasyon, dış ticaret açığını iyileştiremeyecektir.

Uzun vadede Marshall-Lerner koşulunun geçerli olması şartıyla, hacim etkisi fiyat etkisini geçerek fiyat etkisinin dış ticaret etkisi üzerindeki etkisini tersine çevirir ve ticaret dengesinin iyileşmesini sağlar. Fiyat etkisinin kısa dönemde, hacim etkisinin ise uzun dönemde geçerli olması sonucu J-Eğrisi etkisi ortaya çıkar (Krugman ve Obstfeld, 2001).

Şekil 14. J-Eğrisi oluşum süreci

Kaynak: economicshelp.org; medium.com; rothkoresearch.com

Şekil 14, cari açık yaşayan bir ülke ekonomisinde devalüasyon sonrası J-Eğrisinin oluşum sürecini göstermektedir. Örnekte e_x , ihraç malların talep fiyat esnekliğini e_m ise ithal malların talep fiyat esnekliğini ifade etmektedir. Cari açık yaşayan ülkenin dış ticaret dengesi, devalüasyonun gerçekleşmesi ile birlikte Marshall-Lerner koşulunun gerçekleştiği (ML) noktaya kadar cari açık vermeye devam etmektedir. Ancak Marshall-Lerner koşulunun geçerli olduğu noktada (ML) cari açık hızlı bir şekilde kapanmaya başlayarak ekonomi cari fazla vermeye başlayacaktır.

Bahmani-Oskooee (1985), devalüasyonun/değer kaybının dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini ölçmek için daha önce esneklik yaklaşımı ile yapılan analizlerde, Marshall-Lerner koşulunun geçerli olması durumunda bile devalüasyonun başarılı olmadığı durumların ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Daha sonra Bahmani-Oskooee (1985) tarafından düzenlenecek olan döviz kuru etkilerinin çarpan temelli analizi, Krueger (1983) tarafından oluşturulmuştur. Denklem (1.1), bu analizin fonksiyonel biçimini ifade etmektedir:

$$TB = f(Y, E/P) \quad (1.1)$$

burada TB, dış ticaret dengesini, Y reel geliri, E döviz kurunu ve P yurtiçi fiyat seviyesini ifade etmektedir.

Bahmani-Oskooee (1985) ise modele küresel geliri (YW), para stoğunu (M) ve küresel para stoğunu (MW) dahil ederek modeli aşağıdaki şekilde lineer olarak genişletilmiştir:

$$TB_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_t + \alpha_2 YW_t + \alpha_3 M_t + \alpha_4 MW_t + \sum_{i=0}^n \beta_i (E/P)_{t-i} + e_t \quad (1.2)$$

Ancak Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999), bir ülkenin dış ticaret dengesinin ticaret partneri olan bir ülke ile iyileşirken bir diğer ülke ile kötüleşebileceğini ve dolayısıyla aynısının reel döviz kuru içinde söylenebileceğini ifade etmektedir. Bu nedenle Rose ve Yellen (1989), J eğrisi hipotezini ikili ticaret yaklaşımı çerçevesinde yeniden ele

almıştır. Hipoteze ikili ticaret yaklaşımının entegre edilmesindeki ana mantık görelî hareketlerin gözlemlenebilmesi ve toplamın yanlılığı sorununun bertaraf edilmesi olarak özetlenebilir. Buna göre Rose ve Yellen (1989), fonksiyonu şu şekilde yeniden tanımlamıştır:

$$TB = TB(RER, Y, Y^*) \text{ ve } RER = (P^*/P)E, \quad (1.3)$$

Burada RER reel döviz kurunu, Y ticarete konu olan ev sahibi ülkenin gelirini, Y^* ise ticaret ortağının gelirini temsil etmektedir. Reel döviz kurunu elde etmekte kullanılan P ülkenin yurtiçi fiyat seviyesini, P^* ticaret partnerinin fiyat seviyesini ve E ise iki ülke para birimi arasındaki nominal döviz kurunu simgelemektedir (Himarios, 1989).

Çalışmalarda kullanılan toplam-ikili veriler veya modeller fark etmeksizin kısa dönemde yerel para biriminde ortaya çıkan değer kaybının/devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisi kesin bir yanıt vermemektedir. Sonuçlar ülkeye özgü nitelikler taşımaktadır. Ancak yine de reel değer kaybının uzun dönem etkisi ikili veriler ile yapılan çalışmalarda daha fazla kanıt sunmaktadır (Bahmani-Oskooee ve Ratha, 2004a).

2.2. Literatür Taraması

J-Eğrisi hipotezinin hem toplam veriler hem de ikili veriler kullanılarak yapılan çalışmalar incelenecektir. İktisat literatüründe J-Eğrisi hipotezi üzerine odaklanan ampirik çalışmalar ülkelerin toplam dış ticaret verileri ya da her bir ülke ile yapılan dış ticaret konu olan ikili veriler kullanılarak test edilmektedir.

2.2.1. Toplam Veriler ile Yapılan Çalışmalar

Bahmani-Oskooee (1985), çeyrek dönemlik veriler kullanarak 1973-1980 yılları arasında farklı döviz kuru politikasına sahip 4 gelişmekte olan ülkede J-Eğrisinin geçerliliğini incelemektedir. Yunanistan, Hindistan, Kore ve Tayland için J-Eğrisinin geçerliliğini Krueger (1983)'in çarpan temelli analizi ile test eden çalışma döviz kuruna uygulanan Almon gecikme modeli sonucunda Hindistan, Kore ve Yunanistan için J-Eğrisinin geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Bahmani-Oskooe (1989), J-Eğrisinin varlığını tespit etmek için oluşturduğu bir önceki modelden farklı bir model oluşturarak yine Yunanistan, Hindistan, Kore ve Tayland ekonomisi için 1973-1980 dönemine ait çeyrek dönemlik veriler ile döviz kuruna 12 gecikmeli Almon modeli uygulamıştır. Ampirik bulgular sonucunda ters J-Eğrisi tespit edilmiştir.

Brissimis ve Leventakis (1989), dinamik genel denge modeli kullanarak 1975-2004 arası yıllık verileri ile Yunanistan için devalüasyonun etkisini araştırmaktadır. Analiz sonucunda kısa dönemde Yunanistan için J-Eğrisi tespit edilirken uzun dönemde devalüasyonun şiddetli olmasa da dış dengeyi negatif olarak etkilediğini belirtmiştir.

Bahmani-Oskooe ve Malixi (1992), gelişmekte olan 13 Asya, Avrupa ve Latin Amerika ülkesi için 1973:1-1985:4 çeyrek dönemlik verilerine dış ticaret denge modeli uygulayarak J-Eğrisinin varlığını incelemektedir. Analiz sonucunda, Brezilya, Hindistan, Pakistan ve Yunanistan için J-Eğrisi tespit edilirken Türkiye ve Dominik Cumhuriyeti için ise N ve analizdeki diğer bazı ülkeler için ters N, M ve I eğrilerine dair bulgular raporlanmıştır.

Bahmani-Oskooe ve Alse (1994), eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli (ECM) ile 1971-1990 döneminde 19 gelişmiş ve 22 gelişmekte olan ülke ekonomisinde dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Eşbütünleşme tekniğinin uygulanabilmesine imkan veren 20 ülkeden yalnızca 6'sında reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi eşbütünleşik bulunmuştur. Ayrıca Kosta Rika, Türkiye, İrlanda ve Hollanda için J-Eğrisine dair kanıtlar da tespit edilmiştir.

Hsing ve Savides (1996), hem toplam hem de ikili veriler ile Tayvan için 1971:1-1991:4, Kore için ise 1972:1-1991:4 çeyrek dönemlik verilerini kullanarak iki aşamalı en küçük kareler (EKK) yöntemi ile J-Eğrisinin varlığını incelemektedir. Analiz sonuçları sınırlandırılmış döviz kuru katsayıları için J-Eğrisi etkisini işaret etmemektir. Ancak polinom dağıtılmış bir gecikme yapısı uygulanmış katsayılarda J-Eğrisi etkisini tespit etmiştir.

Brada, Kutan ve Zhou (1997), Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası ticaretteki serbestleşme sonucu değer kaybeden TL'nin Türk dış ticaret dengesindeki etkisini araştırmaktadır. 1969:1-1993:1 çeyrek dönemlik veriler kullanılarak yapılan ECM ve eşbütünleşme testi sonucunda, ticari serbestleşme sonrası Türkiye ekonomisinde uzun vadede J-Eğrisi etkisi gözlemlenmiştir.

Anju ve Uma (1999), 1975:1-1996:4 çeyrek dönemlik verileri ile Japonya'da J-Eğrisinin geçerliliğini test etmek üzere ECM ve etki tepki fonksiyonlarını kullanmaktadır. Analiz sonucunda J-Eğrisi hipotezinin Japonya için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eşbütünleşme sonucuna göre ise dış ticaret dengesi ve döviz kuru arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.

Lal ve Lowinger (2002), eşbütünleşme, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve genel etki tepki fonksiyonu kullanarak 7 Asya ülkesinin (Endonezya, Japonya, Malezya, Filipinler, Tayland, Kore, Singapur) 1980:1-1998:4 çeyrek dönemlik verileri ile dış ticaret dengesinin belirleyicilerini incelemektedir. Etki tepki fonksiyonu analizi sonucunda, Japonya hariç diğer 6 ülkede J-Eğrisi hipotezinin varlığı tespit edilmiştir.

Hacker ve Hatemi-J (2003), Belçika, Danimarka, İsveç, Norveç ve Hollanda için 1976:1-1999:12 aylık verilerinin yanı sıra 1975:1-2000:3 yıllarında ülkelere göre değişen çeyrek dönemlik toplam veriler ile J-Eğrisinin geçerliliğini incelemektedir. VECM analizi sonucunda tüm ülkeler için devalüasyon sonrası kısa dönemde dış dengede bozulma yaşandığını işaret eden ampirik kanıtlar ileri sürülmüştür.

Rehman ve Afzal (2003), J-Eğrisi hipotezinin Pakistan için geçerliliğini incelemek üzere 1972-2002 çeyrek dönemlik verilerine gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testini (ARDL) uygulamaktadır. ARDL testi sonucunda Pakistan Rupisinin reel değer kaybının uzun vadeli etkisi olmadığına ulaşılmıştır. Ayrıca analizde kullanılan toplam ticaret verilerinin bir sınırlılık yarattığı belirtilmiştir.

Narayan (2004), Yeni Zelanda'da 1970-2000 döneminde reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını ve etki tepki analizi ile J-Eğrisinin geçerliliğini incelemektedir. Analiz sonucunda reel döviz kuru, dış ticaret dengesi ve

yurtiçi ve yurt dışı gelir arasında uzun dönemli ilişki tespit edilememiştir. Ancak teori ile tutarlı olarak Yeni Zelanda Dolarının değer kaybı sonrası ilk üç yıl içinde kötüleşen dış denge daha sonra iyileşme göstermektedir.

Gomes ve Paz (2005), Brezilya için Ocak 1990-Aralık 1998 verilerini kullanarak VECM ile J-Eğrisi hipotezinin ve Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğini araştırmaktadır. VECM analizi sonucunda Brezilya için Marshall-Lerner koşulu geçerli olarak saptanmıştır. Dolayısıyla reel döviz kuru devalüasyonu ardından J-Eğrisinin de geçerli olacağını ifade etmişlerdir.

Moura, ve Da Silva (2005), Brezilya'nın dış ticaret dengesinde J-Eğrisi ve Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğini incelemek üzere 1990:1-2003:12 aylık verilerini kullanmaktadır. VECM analizi sonucunda Marshall-Lerner koşulunun geçerli olduğunu tespit etmiştir ancak J-Eğrisine dair bir kanıt ulaşılamamışlardır.

Hsing (2005), hem toplam hem de ikili (ABD) ticaret verileri ile Japonya, Kore ve Tayvan için J-Eğrisinin geçerliliğini test etmek üzere 1980:1-2001:1 çeyrek dönemlik verilerini kullanmaktadır. VECM sonucunda, ampirik bulgular yalnızca Japonya için toplam ticaret verileri ile yapılan analizde J-Eğrisinin varlığına işaret etmektedir.

Halıcıoğlu (2007), Türkiye ve 9 ticaret ortağı için J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini 1960-2000 yılları arasında değişen zaman periyodunda genelleştirilmiş etki tepki fonksiyonu ile hem toplam hem de ikili ticaret verilerini kullanarak incelemektedir. Ampirik bulgular, Marshall-Lerner koşulunun bazı ülkeler için geçerli olduğunu ancak yine de toplam ve ikili ticaret verilerinin J-Eğrisinin geçerliliğine dair kanıt sunmadığını işaret etmektedir.

Yusoff (2007), 1977:1-1998:2 çeyrek yıllarını kapsayan dönemde Malezya dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru, Malezya GSYİH ve dünya GSYİH değişkenleri arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisini incelemek üzere Johansen eşbütünleşme testini kullanmaktadır. Test sonucunda reel değer kaybının Malezya dış ticaret dengesinde uzun dönemde iyileşme gösterdiğini işaret etmektedir.

Halıcıoğlu (2008a), Türkiye için J-Eğrisi hipotezinin geğerliliğini test etmek ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü tespit etmek üzere 1980:1-2005:4 zaman periyodunda ARDL yaklaşımını kullanmaktadır. Ampirik bulgular kısa dönemde dış dengede gerđerleşen kötüleşmeye ek olarak uzun dönemde reel değer kaybının dış ticaret dengesine etkisinin olmadığını işaret etmektedir.

Bahmani-Oskooee ve Kutan (2009), Ocak 1990-Haziran 2005 aylık verilerini kullanarak sınır testi yaklaşımı, eşbütünleşme ve ECM ile 11 Doğu Avrupa ekonomisi için J-Eğrisi hipotezini test etmektedir. Analiz sonucunda Bulgaristan, Hırvatistan ve Rusya ekonomilerinde J-Eğrisinin geğerliliği tespit edilmiştir.

Ratha (2010), Hindistan'da devalüasyonun geçerli olup olmadığını test etmek üzere 1973-2006 yıllık verilerine ARDL yaklaşımı, eşbütünleşme ve ECM uygulamaktadır. Analiz sonucunda nominal devalüasyonun reel devalüasyon ile sonuçlandığını ve dış ticaret dengesinin iyileştiğini tespit etmişlerdir.

Bahmani-Oskooee ve Gelan (2012), 9 Afrika ülkesi Burundi, Mısır, Güney Afrika, Kenya, Mauritius, Fas, Nijerya, Sierra Leone ve Tanzanya için ülkelere göre farklılık gösteren 1971:1-2008:4 çeyrek dönemlik zaman diliminde ARDL yaklaşımı, eşbütünleşme ve ECM uygulanmaktadır. Analiz sonucunda herhangi bir kısa dönem J-Eğrisi etkisi tespit edilemezken Güney Afrika, Mısır ve Nijerya için yalnızca uzun dönem etkisi J-Eğrisi etkisi tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015), J-Eğrisi hipotezinin doğrusal ve doğrusal olmayan (adjustment process) uyum süreci kapsamında ABD, Çin, Japonya ve Kanada için 1973:1-2013:3 çeyrek dönem periyodunda ARDL yöntemi ile incelemektedir. Analiz sonucunda doğrusal uyum süreci uygulandığında ABD ve Kanada için J-Eğrisi etkisi geçerli iken doğrusal olmayan uyum süreci kullanıldığında Çin'de de J-Eğrisi etkisi tespit edilmektedir.

Alhanom (2016), ARDL testini kullanarak 1970-2010 döneminde Ürdün ekonomisinde dış ticaretin belirleyicilerini araştırmaktadır. ARDL testi sonucunda dış ticaret dengesi ve belirleyicileri arasında eşbütünleşme tespit edilmiştir. Ancak reel

efektif döviz kuru hem kısa hem de uzun vadede istatistiki olarak anlamlı bulunamadığından J-Eğrisinin geçerliliği tespit edilememiştir.

Yılmaz, Özaytürk ve Oransay (2017), zaman serisi ARDL analizi ile 1989-2014 döneminde Türkiye ekonomisinin dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkisini incelemektedir. Analiz sonucunda modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönem ilişki olmasına rağmen Türkiye için reel döviz kuru değişkeni istatistiki olarak anlamsız tespit edilmiştir.

2.2.2. İkili Ticaret Verileri ile Yapılan Çalışmalar

Rose ve Yellen (1989), ABD ve en büyük 6 ticaret ortağı arasındaki ikili ticaret dengesini ve reel döviz kuru ilişkisini 1963-1988 çeyrek döneminde zaman serisi araç değişkeni ve EKK yöntemi ile incelemektedir. Çalışma, kısa dönemde dış ticaret dengesinde bozulma ve uzun dönemde yerel para biriminin değer kaybından kaynaklı ticaret dengesinde iyileşme olup olmayacağını analiz etmektedir. Ayrıca, ilgili değişkenler arasında sabit veri ve eşbütünleşme testi de kullanılmaktadır. Analiz sonucunda ABD ve 6 ticaret partneri arasında J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğine dair uzun vadeli bir bulgu elde edilememiştir.

Marwah ve Klein (1996), ABD ve 5 büyük ticaret ortağı ile Kanada ve beş büyük ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini standart EKK yöntemi ile incelemektedir. Analiz sonucunda kısa vadede J-Eğrisi etkisini destekleyen bulguların yanı sıra uzun vadede de devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkilerini tespit etmişlerdir.

Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999), ARDL testi uygulayarak 1973:1-1996:2 çeyrek döneminde ABD ve Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Japonya, Kanada ve Fransa arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini incelemektedir. Analiz sonucunda kısa dönem J-Eğrisi etkisi tespit edilememiştir. Ancak uzun dönemde Amerikan Dolarında meydana gelen reel değer kaybının, ABD ve 6 ticaret ortağı arasındaki dış ticaret dengesinde iyileşmeye katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Kantipong (2001), Tayland ve 5 büyük ticaret ortağı Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Japonya ve Singapur arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini 1973:1-1997:4 çeyrek döneminde ARDL yaklaşımı ile test etmektedir. Yapılan analiz sonucunda Tayland ve Japonya ile Tayland ve ABD arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliği tespit edilmiştir.

Wilson ve Tat (2001), Singapur ve ABD arasındaki ikili mal ticaretinde dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemektedir. 1972:1-1996:1 çeyrek dönemi verilerine uyguladınan iki ülkeli aksak ikame modeli sonucunda Singapur ve ABD arasındaki ikili mal ticaretinde J-Eğrisinin etkisinin bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Bahmani-Oskooee ve Goswami (2003), 1973:1-1998:4 çeyrek döneminde Japonya ve 9 ticaret partneri arasındaki ikili ticarete Japon Yen’inde yaşanan reel değer kaybının Japonya dış ticaretindeki kısa ve uzun dönem etkilerini ARDL yaklaşımı ile incelemektedir. Ampirik bulgular, Japonya ve Almanya ile Japonya ve İtalya arasında J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini göstermektedir.

Onafowora (2003), Endonezya, Malezya ve Tayland’ın 1980:1-2001:4 çeyrek döneminde ABD ve Japonya ile olan ikili ticaretlerinde reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisini incelemektedir. Eşbütünleşme ve VECM kullanılarak yapılan analiz sonucunda, Tayland’ın ABD ile olan ikili ticaretinde kısa dönem J-Eğrisi tespit edilirken, Endonezya ve Malezya’nın hem ABD hem de Japonya ile olan ikili ticaretlerinde J-Eğrisinin kısa dönem etkisi tespit edilmiştir.

Akbostancı (2004), Türkiye için J-Eğrisinin varlığını tespit etmek üzere 1987:1-2000:4 çeyrek döneminde ECM ile kısa dönem dinamikleri ve uzun dönem etkisini ayırttırdıktan sonra genel etki tepki yöntemi ile reel döviz kuru şoklarının dış ticaret dengesindeki etkisini araştırılmaktadır. Analiz sonucunda Türkiye ekonomisine dair bir J-Eğrisi tespit edilememiştir.

Bahmani-Oskooee ve Ratha (2004b), ABD ve 13 ticaret ortağı için genel olarak 1975:1-2000:2 çeyrek dönem verileri ile ABD Dolarının değer kaybının kısa ve uzun dönem

etkilerini incelemektedir. ARDL analizi sonucunda ABD ve Güney Amerika, Kore, Meksika ve Şili için J-Eğrisinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Ratha (2004c), ABD ve 18 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete ABD Dolarının değer kaybı sonrası dış ticaret dengesinde meydana getireceği kısa ve uzun dönem etkilerini ARDL yaklaşımı ile analiz etmektedir. Genel olarak 1975:1-2000:2 çeyrek döneminde yapılan analiz sonucunda uzun dönemde Doların reel değer kaybı yaşaması, ABD ve analize konu olan birçok ülke arasındaki dış ticaret dengesinde iyileşme gösterdiğine ulaşılmıştır.

Singh (2004), Hindistan için 1975:2-1996:3 çeyrek dönem verileri ile J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini ve döviz kuru oynaklıklarının Hindistan dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerini ECM ile tahmin etmektedir. Yapılan analiz sonucunda, Hindistan'da J-Eğrisi etkisinin varlığını gösteren bir bulgu elde edilememiştir.

Bahmani-Oskooee, Goswami ve Talukdar (2005), Avustralya ve 23 ticaret partneri arasındaki dış ticaret dengesinde Avustralya Dolarının reel değer kaybı sonrası kısa ve uzun dönem etkilerini 1973:1-2001:3 çeyrek döneminde ECM ile incelemektedir. ECM testi sonucunda Avustralya'nın 23 ticari partnerinden yalnızca 3'ünde J-Eğrisi etkisinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee, Economidou ve Goswami (2006), İngiltere ve 20 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini 1973:1-2001:3 çeyrek döneminde ARDL, ECM ve eşbütünleşme testleri ile incelemektedir. ARDL yaklaşımı sonucunda J-Eğrisi etkisi yalnızca 20 ülkeden 2'si için geçerli olarak tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Wang (2006), Çin ve 13 ticaret partneri arasındaki ikili ticarete Çin Yuanı'nın 1983:1-2002:1 çeyrek döneminde yaşadığı değer kaybı sonrası kısa ve uzun dönem etkilerini incelemektedir. Sınır testi yaklaşımı ile yapılan analizde kısa dönemde reel değer kaybı gözlemlenirken uzun dönemde J-Eğrisini gösteren herhangi bir bulgu elde edilememiştir.

Bahmani-Oskoeve ve Ratha (2007), İsveç ve 17 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisini incelemek üzere 1980:1-2005:4 çeyrek döneminde ARDL sınır testi yaklaşımı, ECM ve eş bütünleşme testi uygulamaktadır. Ampirik bulgular, kısa dönem J-Eğrisi etkisinin yalnızca Avusturya, Birleşik Krallık, Danimarka, İtalya ve Hollanda için geçerli olduğunu işaret ederken, uzun dönem sonuçları ise neredeyse çoğu ülkede J-Eğrisinin geçerli olmadığını ileri sürmektedir.

Halıcıoğlu (2008b), Türkiye ile 13 ana ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezini 1985:1-2005:4 çeyrek döneminde ARDL sınır testi yaklaşımı ve ECM ile analiz etmektedir. Ampirik sonuçlar J-Eğrisi hipotezinin kısa vadede geçerliliğine dair bir kanıt göstermemektedir. Ancak uzun vadede TL'nin reel değer kaybı Türkiye ve Birleşik Krallık ile Türkiye ve ABD arasındaki dış ticaret dengesinde iyileşmeyi işaret etmekle birlikte Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğini de ispatlamaktadır.

Bahmani-Oskoeve, Goswami ve Talukdar (2008), Kanada ve 20 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini incelemek üzere 1973:1-2001:2 çeyrek döneminde ECM modelini kullanmaktadır. Ampirik bulgular ışığında Kanada'nın 20 ticaret ortağından yalnızca 11'inde J-Eğrisi etkisi tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskoeve ve Harvey (2010), Malezya ve 14 ticaret ortağı arasındaki reel döviz kuru ve dış ticaret dengesini 1973:1-2001:3 çeyrek döneminde ARDL yaklaşımı, ECM ve eşbütünleşme ile incelemektedir. Analiz sonucunda, kısa dönemde ikili dış ticaret dengesi belirli bir yol izlememektedir. Uzun dönemde ise 14 ülkeden yalnızca 4'ünde Malezya'nın dış ticaret dengesinde iyileşme tespit edilmiştir.

Çelik ve Kaya (2010), Türkiye ve ABD, Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Japonya, Fransa ve Hollanda arasındaki ikili ticaret dinamiklerini Ocak 1985-Nisan 2006 dönemi kapsamında panel eşbütünleşme teknikleri ile incelemektedir. Etki tepki fonksiyonu ile yapılan analiz sonucunda hiçbir ülke için J-Eğrisi etkisi tespit edilememiştir. Ancak Almanya ve ABD için ters J-Eğrisi tespit edilmiştir. Ek olarak yalnızca Fransa için kısa dönemde reel değer kaybı sonrası dış ticaret kötüleşmiştir.

Hsing ve Sergi (2010), ABD ve Avustralya, Birleşik Krallık, Kanada ve Yeni Zelanda arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisini VECM ve genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonu kullanarak analiz etmektedir. 1980-2007 çeyrek dönem verileri ile yapılan analiz sonucunda Dolar'da meydana gelen reel değer kaybı sonrası dış dengede kısa vadede farklı sonuçlar elde edilmiştir. Avustralya, Birleşik Krallık ve Kanada için J-Eğrisi etkisi tespit edilemezken, Yeni Zelanda'da da J-Eğrisi etkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise Birleşik Krallık hariç diğer ülkelerde reel değer kaybı dış dengeyi iyileştirmektedir.

Jamilov (2013), Azerbaycan ve Avrupa arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerliliği test etmek üzere 2006:1-2009:12 aylık verilerine Johansen eşbütünleşme ve ECM testlerini uygulamaktadır. Analiz sonucunda teori ile uyumlu olarak Azerbaycan Manatının değer kaybı kısa dönemde dış dengeyi kötüleştirirken uzun dönemde iyileştirerek J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini ortaya koymaktadır.

Dash (2013), Hindistan ve ABD, Almanya, Birleşik Krallık ve Japonya'nın Ocak 1991-Haziran 2005 yılları arasındaki ikili ticarete J-Eğrisinin geçerliliğini VECM ve eşbütünleşme ile analiz etmektedir. Eşbütünleşme testi, değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin varlığını işaret etmektedir. Reel döviz kuru şokunun dış dengede etkisini ölçmek için yapılan genelleştirilmiş etki tepki fonksiyonu ile reel değer kaybı ilk iki ayda ticaret açığına, sonraki iki ayda ise dış fazlaya neden olmaktadır. Analiz sonucunda J-Eğrisi etkisi yalnızca Hindistan-Almanya ve Hindistan Japonya arasında geçerli olduğu sonucuna varılmıştır.

Simakova (2013), Macaristan ve 8 büyük ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete reel döviz kuru değişikliklerinin 1999-2012 çeyrek döneminde ihracat ve ithalat üzerindeki uzun dönem etkilerini incelemek üzere Johansen eşbütünleşme testini kullanmaktadır. ECM ve etki tepki fonksiyonu sonucunda reel değer kaybının kısa dönem etkileri ve J-Eğrisi etkisi, yalnızca Macaristan-Birleşik Krallık ikili ticaretinde tespit edilmiştir.

Rasekhi, Rostami ve Anousheh (2012), İran ve Çin arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini 1979-2006 yıllık verilerine uygulanan ARDL yaklaşımı ve ECM ile incelemektedir. Analiz sonucunda İran ve Çin arasındaki J-Eğrisinin varlığını

destekleyen bulgulara ulaşılamamıştır. Spesifik olarak, kısa vadede İran ve Çin arasındaki dış ticaret dengesi kötüleşmektedir ancak uzun vadede J-Eğrisi tespit edilememiştir.

Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2016), doğrusal olmayan ARDL yaklaşımını kullanarak ABD ve 6 ticaret partneri arasındaki J-Eğrisi hipotezini 1971:1-2013:3 çeyrek döneminde analiz etmektedir. Analizde doğrusal ARDL yaklaşımını kullanıldığında 6 ülkenin yalnızca 3'ünde J-Eğrisi etkisi tespit edilirken, doğrusal olmayan ARDL yaklaşımını ile J-Eğrisi etkisi 6 ülkenin 5'inde tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee, Halıcıoğlu ve Hegerty (2016), Meksika ve 13 ticaret partneri arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisini incelemek üzere 1980:1-2014:4 çeyrek yıllık verileri için doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı, ECM ve eşbütünleşme testlerini kullanmaktadır. Doğrusal ARDL analizi sonucunda Meksika ve 6 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete yerel para biriminin değer kaybı Meksika dış dengesini iyileştirirken, değer kazancı ise dış dengeyi kötüleştirmektedir. Doğrusal olmayan ARDL yaklaşımında ise ek olarak 3 ticaret partneri ile daha dış denge yerel para biriminin değer kazancı sonrası kötüleşme gösterirken, biri ile de değer kaybı sonrası iyileşme göstermektedir.

Bahmani-Oskooee ve Saha (2017), Hindistan ve 14 büyük ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisini incelemek üzere doğrusal olmayan ARDL yaklaşımını kullanmaktadır. 1973:1-2014:4 çeyrek döneminde veriler arasında değişen zaman periyodunda yapılan analiz sonucunda neredeyse tüm ülkelerde etkinin asimetrik olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum da doğrusal ARDL analizine kıyasla doğrusal olmayan ARDL yaklaşımının J-Eğrisi için daha fazla bulgu sağlayacağı vurgulanmıştır.

Michail (2017), Birleşik Krallık ve 10 Avro Bölgesi ülkesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisini incelemek üzere 2008:1-2016:1 dönemi verilerini kullanmaktadır. Hem ARDL yaklaşımını hem de PMG yaklaşımını kullanılarak yapılan analiz sonucunda Birleşik Krallık ve 10 Avro Bölgesi ülkesi arasındaki dış ticaret dengesi kısa vadede

önemli ölçüde değişme göstermemekle birlikte uzun vadede iyileşme gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Özşahin (2017), Türkiye ve 20 ticaret ortağının 1995-2015 yılları arasındaki ikili ticaretinde, reel döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini incelemek üzere yatay kesit bağımlılığı ve uzun dönem katsayıları incelenmektedir. Ortalama Grup Tahmincisi (MG) yöntemi kullanılarak yapılan analiz sonucunda, TL'nin reel değer kaybının ikili ticarete Türkiye ekonomisinin dış ticaret dengesini olumlu etkilediği belirtilmiştir.

Bahmani-Oskooee, Bose ve Zhang (2018), Çin ve 21 ticaret ortağı arasındaki dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru ilişkisini doğrusallık açısından analiz etmektedir. 2000:1-2015:4 çeyrek dönem verilerini kullanarak doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ve ECM ile yapılan analiz sonucunda Çin ve 5 ticaret partneri arasında J-Eğrisi etkisi tespit edilmiştir.

Harvey (2018), Filipinler ve 9 ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete reel döviz kuru hareketlerinin etkisini 1981:1-2015:4 çeyrek döneminde doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ile incelemektedir. Doğrusal ARDL yaklaşımı ile yapılan analiz sonucunda, yalnızca Filipinler ve Çin ile Filipinler ve Endonezya arasında tespit ilişki tespit edilmiştir. Doğrusal olmayan ARDL yaklaşımında ise üç ülkenin kısa vadede asimetrik olduğunu, uzun vadede ise asimetri etkisinin Endonezya, Japonya ve Singapur ülkelerinde de geçerli olduğunu işaret etmektedir.

Arı, Cergibozan ve Çevik (2019), ikili veriler ile Türkiye ve 18 AB üyesi ülke arasındaki J-Eğrisinin geçerliliğini incelemek üzere 1990:1-2017:3 çeyrek dönem verilerinden oluşan zaman periyodunda doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL yaklaşımını kullanmaktadır. Doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ile yapılan analiz sonuçlarına göre doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ile yapılan analizler J-Eğrisi açısından daha fazla kanıt sunmaktadır.

Bahmani-Oskooee vd. (2019), Ocak 2000-Aralık 2016 aylık verilerini kullanarak Tunus ve 6 büyük ticaret ortağı arasındaki ikili ticarete J-Eğrisinin geçerliliğini

doğrusal ARDL yaklaşımı, ECM ve eşbütünleşme ile doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ve eşbütünleşme ile test etmektedir. Analiz sonucunda hem doğrusal hem de doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı, Tunus ve ABD, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya arasında J-Eğrisi etkisinin geçerliliği tespit edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Baek (2019), Kore ve 14 ticaret partneri arasındaki J-Eğrisi etkisini tespit etmek üzere 1989:1-2015:1 çeyrek dönem verilerini kullanmaktadır. Doğrusal ARDL yaklaşımı ile yapılan analizde 7 ülke için J-Eğrisi etkisi tespit edilirken, doğrusal olmayan ARDL yaklaşımında Kore, Çin, Hong Kong, İtalya, Japonya, Tayland ve ABD ile olan dış ticaret dengesinde J-Eğrisi için kanıt elde edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ÇERÇEVE

3.1. Çalışmanın Amacı

1947'den bu yana sürekli dış ticaret açığı veren Türkiye ekonomisi çok sayıda devalüasyon yaşamasının yanı sıra, bilhassa yakın dönemde de yerel para birimi TL, özellikle Dolar ve Avro karşısında değer kaybına uğramıştır. Döviz kurunda yaşanan hareketlilikler ithalat ve ihracatı etkilemektedir. Bunun yanı sıra döviz kurunun nominal değer kaybının ya da değer kazancının reel döviz kurunu etkileyerek ülkenin dış ticaret dengesi üzerinde doğrudan bir etkisinin olduğu varsayılmaktadır (Arize, Malindretos ve Igwe, 2017).

Kalıcı bir ödemeler dengesi sorunu ile karşı karşıya kalan ekonomiler için yerel para biriminin devalüasyonu/değer kaybı güçlü bir politika seçeneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Döviz kurunda meydana gelen değişimlerin dış ticaret dengesini nasıl etkilediği üzerine yapılan birçok panel regresyon çalışmaları ve ekonometrik modellere rağmen, dış ticaret dengesini iyileştirmede yerel para biriminin devalüasyonunun/değer kaybının etkinliği üzerine anlaşmazlıklar hala sürmektedir. Dolayısıyla döviz kurunda meydana gelen değişikliklerin dış ticaret dengesi üzerindeki etkisi, ampirik açıdan araştırılması gereken bir soru olarak yerini korumaktadır.

Magée (1973), tarafından literatüre kazandırılan J-Eğrisi fenomeninden bu yana, birçok araştırmacı dış ticaret dengesinin kısa dönemli tepkisini uzun dönem tepkisinden ayırt etmek için çalışmıştır. J-Eğrisi hipotezi, bir ülkenin dış ticaret dengesinin döviz kuru karşısında J şeklini oluşturan bir zaman grafiğidir. Buna göre

kısaca, yerel para biriminin devalüasyonu/değer kaybı kısa vadede dış ticaret dengesini kötüleştirirken uzun vadede iyileştirmesini ifade etmektedir (Rose ve Yellen, 1989).

Magee (1973) tarafından teorik olarak oluşturulan ve Bahmani-Oskooee (1985)'nin ampirik modelinden bu yana, araştırmacılar J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini farklı ülke örnekleri ile test etmeye çalışmışlardır. Hipotezi test ederken, ilk çalışmalarda genellikle toplam ticaret verileri kullanılmıştır. Daha yeni çalışmalar ise Rose ve Yellen (1989) ile başlayan ve bir ülke ile başlıca ticaret ortaklarının ikili ticaret verilerini kullanarak analiz eden ikili ticaret verilerine yönelmiştir.

J-Eğrisi hipotezine üzerine yapılan çalışmalar ise genellikle iki geniş başlık içerisinde ayrılmıştır: toplu veriler (Y_w)⁸ ve ikili veriler (Y_x) ile yapılan çalışmalar. ABD için J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini toplu veriler yerine, ikili veriler kullanarak inceleyen Rose ve Yellen (1989), ikili verilerin toplu veriler yerine kullanılmasını toplamın yanlılığı sorunundan kaçınmak için önermiştir. Ayrıca Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999), bir ülkenin ticaret partneri olan başka bir ülke ile olan ticaretinin iyileşirken yine bir başka ticaret partneri ile kötüleşebileceğini ve bu durumda reel döviz kuru için de geçerli olduğunu, dolayısıyla toplu verilerin, ikili ticaret düzeyinde gerçekleşen hareketleri engelleyeceğini düşünmektedir. Bu noktadan hareketle mevcut çalışmanın amacı; 2002-2019 döneminde çeyreklik verilerle Türkiye ve Avro Bölgesi ülkeleri arasındaki ikili ticarete J-Eğrisinin geçerliliğini test etmektir.

3.2. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisinin geçerliliği analiz edileceğinden karşımıza çıkan ilk kısıt Avro Bölgesi ülkelerinin seçimi olmaktadır. Bu kapsamda toplamda 19 ülkede oluşan (Avusturya, Almanya, Finlandiya, Fransa, Belçika, Estonya, Hollanda, İspanya, İtalya, İrlanda, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Portekiz, Slovenya, Slovakya, Yunanistan ve Kıbrıs) Avro Bölgesi ülkelerinden Kıbrıs veri kısıtlılığı nedeniyle analize dahil edilmemiştir.

Karşımıza çıkan bir diğer kısıt ise bağımlı değişken dış ticaret dengesinin elde

⁸ (Y_w), toplu veri analizlerinde gelir değişkeni olarak “Dünyanın geri kalanının geliri” olarak kullanılmaktadır. İkili verilerde (Y_x) ise ticaret partneri olan ülkenin geliri kullanılmaktadır.

edilmesinde kullanılan ihracat ve ithalat verilerinin ölçümü ile alakalıdır. TÜİK, 2013 yılı sonrası için genel ticaret sistemi kapsamında ihracat ve ithalat verileri sunmadığı için mevcut dönem ihracat ve ithalat verileri özel ticaret sistemi kapsamında toplanmıştır.

Kapsam olarak yapılan bu sınırlandırmalara ek olarak çalışmada zaman ve yöntem açısından da birer sınırlandırma yapılmıştır. Zaman açısından yapılan sınırlandırma 2002-2019 dönemine ait çeyreklik (2002:Ç1-2019:Ç4) verilerin kullanılmasıdır. Yöntem açısından yapılan sınırlandırma ise ikili ticaret verilerinin panel veri çerçevesinde iki ayrı tahminci kullanılarak analiz edilmesidir.

3.3. Modelin Kurgulanması

Bu bölümde Rose ve Yellen (1989) çalışmasında olduğu gibi standart iki ülke ticaretine dayanarak bir ticaret dengesi modeli oluşturulacaktır. Bunu yaparken ithalat taleplerini ve ihracat arz denklemleri formüle edilecektir. (2.1) ve (2.2) numaralı denklemler, yurtiçi ve yabancı bir ülkede ithalat talebini temsil etmektedir.

Özellikle, bir ülkenin ithalat talebi, ülkenin reel gelirine ve ithalatın göreceli fiyatına bağlı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla,

$$M_d = M_d(RP_m, Y) \quad (2.1)$$

$$M_d^* = M_d^*(RP_m^*, Y) \quad (2.2)$$

(2.1) nolu denklem Türkiye'yi ithalatçı, (2.2) nolu denklem ise Türkiye'yi ihracatçı ülke olarak kabul etmekte ancak her iki denklemi de ithalat üzerinden tanımlamaktadır. Buna göre M_d Türkiye tarafından yapılan ithalat miktarını, M_d^* ise ticaret partneri tarafından yapılan ithalat miktarını göstermektedir. RP_m ithal edilen malların yurtiçinde üretilen ve yerel para birimi (TL) cinsindeki mallara göre fiyatını; RP_m^* ise yabancı ülke için ithal edilen malların döviz cinsinden göreceli fiyatını simgelemektedir. Y ve Y^* ise sırasıyla yurtiçi reel gelir seviyesi ve yabancı ülkenin reel gelir seviyesini ifade etmektedir.

Yerel para birimi (TL) cinsinden ithal edilen malların göreceli fiyatı;

$$RP_m = \frac{eP_x^*}{P} = \left(\frac{eP^*}{P} * \frac{P_x^*}{P^*} \right) = RER * RP_x^* \quad (2.3)$$

olarak ifade edilmektedir. Bir birim yabancı para cinsi için yerel para birimini ifade eden “e”, nominal döviz kurunu açıklamaktadır. P_x^* yurtdışı ihracatın döviz fiyatıdır. P ve P^* sırasıyla malların yerel ve yabancı fiyat endeksleridir. $\frac{eP^*}{P}$ şeklinde ifade edilen RER, reel döviz kurunu ifade etmektedir. RP_x^* ise yurtdışı ülkenin (ticaret ortağının) ihracatının reel döviz fiyatıdır.

Denklem (2.3)'de yer alan RP_m 'i denklem 1'de yerine koyarsak;

$$M_d = (RP_x^* * RER, Y) \quad (2.4)$$

Aynı şekilde yabancı ülkenin ithalat talebi yabancı ülkenin reel gelirine ve göreceli yerel ihracat fiyatına bağlıdır. Denklemi buna göre düzenlersek,

$$RP_m^* = \frac{1}{e * P_x} / P^* = 1/e * P/P^* * P/P = 1/RER * RP_x \quad (2.5)$$

Daha sonra şu denklemi elde ederiz:

$$M_d^* = M_d^*(RP_x/RER, Y^*) \quad (2.6)$$

RP_x yurtiçi ihracatın reel yurtiçi para birimini ifade etmektedir.

Son olarak, ihracatın arzına gelince, bunların Denklem (2.3) ve (2.4) 'de olduğu gibi sadece göreceli fiyatlarına bağlı olduğu varsayılmaktadır.

$$X_s = X_s(P_x, P) \quad (2.7)$$

$$X_s^* = X_s^*(P_x^*, P^*) \quad (2.8)$$

yurtiçi ihracat arzı (X_s); yurtiçi ihracatçıların yurtiçi döviz fiyatının ve yurtiçi fiyat seviyelerinin fonksiyonu olarak ele alınmaktadır. Fonksiyon, ticaret ortağı olan yurtdışı ülkelerin ihracat arzı (X_s^*) için de geçerlidir.

Denge koşulları ise yurt içi ihracatın yurtdışı ihracatına eşit olmasını ve bunun tersini gerektirir. Dolayısıyla,

$$M_d = eX_s^*, \quad (2.9)$$

$$M_d^* = X_s. \quad (2.10)$$

sağlanması gerekmektedir. Reel döviz kurunun bir fonksiyonu olarak yurtiçi ithalat ve ihracat seviyelerinin yanı sıra ithalatın görelî fiyat seviyesi için, iç ticaret dengesinin kısmî indirgenmiş biçimini şu şekilde elde edebiliriz:

$$TB = f(Y, Y^*, RER). \quad (2.11)$$

Denklem (2.11)'de ifade edilen fonksiyon, reel döviz kuru (RER), yurtiçi gelir (Y) ve yabancı gelir (Y^*) ile açıklanan ticaret dengesinin standart modelidir.

Denklem (2.11)'de dış ticaret dengesi, ihracatın toplam değeri ile ithalatın toplam değeri arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır. Ancak son zamanlarda ikili ticaret dengesi üzerine yapılan birçok çalışma, dış ticaret dengesini ihracatın ithalata oranı olarak (X/M) ölçmektedir (örneğin, bkz: Arora, Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2003, Hsing ve Sergi, 2010; Dash, 2013). Bu çalışmalarda dış ticaret dengesinin nispi olarak temsil edilmesinin birkaç nedeni vardır. İlk olarak, ihracat ve ithalatın farkına dayanan ölçüm, dış ticaret açığı veren ülkelerde logaritma almayı imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle oranlanan dış ticaret dengesi, logaritmik bir biçimde ifade edilebilmektedir (Brada, Kutan ve Zhou, 1997). İkinci olarak, geleneksel yöntemde ticaret değişkeninin ölçü biriminin hangi para biriminden olacağı sorunu ortaya çıkmaktadır⁹. Oran ölçüsü,

⁹ Literatürde ticaret dengesinin ulusal para veya yabancı para biriminde ölçülüp ölçülmeyeceği konusunda tartışmalar mevcuttur. Miles (1979), 14 ülke için dış ticaret dengesini yerel para birimi ile ölçerek yerel para biriminin devalüasyonun ya da değer kaybının ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkisi olmadığını ifade etmiştir. Öte yandan, aynı ülkeler için Himarios (1989), ticaret dengesini ABD

birime duyarlı olmadığı için daha kullanışlıdır (Bahmani-Oskooee ve Alse, 1994; Dash, 2013). Son olarak geleneksel yöntemde ticaret değişkenin cari fiyatlarla mı yoksa sabit fiyatlarla mı ölçülmesi gerektiği sorunu baş göstermektedir. Oran ölçüsü sayesinde bu problem de elemine edilmektedir (Bahmani-Oskooee ve Brooks, 1999).

Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999) modelinden yola çıkarak, yerli ülkenin Türkiye ve yabancı ticaret ortağının da i ülkesi olduğunu varsayımı altında aşağıda yer alan log-log modelini üzerinden Türkiye'nin Avro Bölgesi ülkeleri ile yapmış olduğu dış ticareti analiz edebiliriz:

$$\ln TB_{it} = \beta_0 + \beta_1 Y_t + \beta_2 Y_{it}^* + \beta_3 \ln RER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2.12)$$

Denklem (2.12)'de, $\ln TB_{it}$ Türkiye'nin t döneminde i ülkesine olan nominal ihracatının aynı dönemde aynı ülkeden olan ithalata oranının doğal logaritmasını; $\ln Y_t$, t dönemindeki Türkiye'nin reel GSYH'sinin doğal logaritmasını; $\ln Y_{it}^*$, ticaret ortağı olan ülkenin (i) t dönemindeki reel GSYH'sinin doğal logaritmasını ve $\ln RER_{it}$ ise t dönemindeki Türkiye ve ticaret ortağı i arasındaki ikili reel döviz kurunun doğal logaritmasını ifade etmektedir. ε terimi, rassal hata terimidir.

Geleneksel görüş göz önüne alındığında denklem (2.12)'de yurtiçi gelir katsayısının (β_1) katsayısının negatif olması beklenmektedir¹⁰. Bir ülkenin GSYH'sinin artması, o ülkenin daha fazla mal ve hizmet ithal etmesine ve dolayısıyla ticaret dengesinin bozulmasına neden olacaktır. Teoriye göre yabancı bir ülkeye yapılan ihracat hacminin, ticaret ortaklarının reel geliri arttıkça artması beklenmektedir. Bu durumda değişkene ait katsayının (β_2) pozitif olması beklenmektedir¹¹. J-Eğrisi hipotezi, devalüasyonun dış ticareti artırmak için belli zaman geçmesi gerektiğine işaret

doları cinsinden ölçtüğünde devalüasyonun ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkisi olabileceğini göstermiştir.

¹⁰ Bu durumun bir istisnası olarak, eğer yurtiçi reel gelirdeki artış ithal ikame malların üretimindeki bir artıştan kaynaklanıyorsa, yurtiçi gelir ile ticaret dengesi arasındaki ilişkinin pozitif olması da mümkün olabilir.

¹¹ Bununla birlikte, dış gelirdeki artış Türkiye kaynaklı malların yerine geçen ürünlerin üretimindeki artıştan kaynaklanıyorsa, Türkiye daha az ihracat yapabilir ve bu da (β_2) katsayısının negatif olmasına sebep olabilir. Ancak bu durum çalışmada dikkate alınan ticaret ortakları ile ilgili çok mümkün değildir. Çünkü Türkiye'nin ticaret ortaklarına göre düşük ücretli bir ülke olduğu göz önüne alındığında, emek yoğun malların üretimi, örneğin Almanya'dan Türkiye'ye kayabilir ve bu da elde edilen katsayının işaretinin pozitif olmasına neden olur.

etmektedir. Buna göre döviz kurundaki artışlar dış ticaret dengesini hemen iyileştirmeyecek, aksine kötüleştirebilecektir. Hipoteze göre TL'deki reel değer kaybının yani reel döviz kurunun artmasının, ihracatı teşvik edip ithalatı caydırması ancak uzun dönemde mümkün olacaktır. Bu nedenle reel döviz kuru değişkenine ait katsayının (β_3) kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise pozitif olması beklenmektedir.

3.4. Veri

Çalışmada Türkiye ve Avro Bölgesi¹² arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi etkisinin geçerliliğini araştırmak amacıyla 2002:1-2019:4 çeyrek dönem verileri kullanılmıştır. Bağımlı değişken dış ticaret dengesinin (TB) elde edilmesinde kullanılan ihracat (X) ve ithalat (M) verileri, nominal olarak TÜİK dış ticaret istatistikleri-özel ticaret sisteminden elde edilmiştir. Hem Türkiye hem de ticaret ortakları için gelir değişkeni, 2010 zincirlenmiş hacim endeksi olarak mevsimsellikten arındırılmamış verilerdir. Türkiye'nin geliri TL cinsinden ölçülürken ticaret ortaklarının geliri Avro cinsinden ölçülmüştür. Bu iki değişken Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) veri tabanından elde edilmiştir. Bu veriler daha sonra Tramo-Seats ile mevsimsellikten arındırılmıştır. Reel döviz kurunun (RER) elde edilmesinde kullanılan 2010=100 bazlı TÜFE değişkeni ise IMF'nin Uluslararası Finansal İstatistikler veri tabanından toplanmıştır. Yine RER'in elde edilmesinde kullanılan nominal döviz kuru (e) değişkeni ise TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. Avro satış kuru olarak alınan ve 1 Ocak 2005 itibarıyla TL'den 6 sıfır atılması dolayısıyla 2002:1-2004:4 çeyrek dönemi arasındaki verilerde bu kapsamda düzenlenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler, ölçüm şekilleri ve açıklamaları ve elde edildiği kaynaklar tablo 6'da kısaca raporlanmıştır.

Tablo 6. Analizde kullanılan değişkenler ve kaynakları

Değişken	Ölçüm	Kaynak
İhracat ($X_{i,t}$)	Türkiye'nin ticaret ortağı i'ye olan ihracatı (nominal Avro)	TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri (Özel Ticaret Sistemi)
İthalat ($M_{i,t}$)	Türkiye'nin ticaret ortağı i'den olan ithalatı (nominal Avro)	TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri (Özel Ticaret Sistemi)

¹² Toplamda 19 ülkeden (Avusturya, Almanya, Finlandiya, Fransa, Belçika, Estonya, Hollanda, İspanya, İtalya, İrlanda, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Portekiz, Slovenya, Slovakya, Yunanistan ve Kıbrıs'tan) oluşan Avro Bölgesi ülkelerine veri kısıtlılığı nedeniyle Kıbrıs dahil edilmemiştir.

Dış Ticaret Dengesi ($\ln TB_{i,t}$)	İhracat / İthalat (X/M)	Tarafımızdan hazırlanmıştır.
GSYH ($\ln Y_t$)	Türkiye, GSYH (2010 zincirlenmiş hacim endeksi, TL, mevsimsellikten arındırılmamış)	Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat)
GSYH ($\ln Y^*_{i,t}$)	Avro Bölgesi ülkesi i'nin GSYH'si (2010 zincirlenmiş hacim endeksi, Avro, mevsimsellikten arındırılmamış)	Eurostat
TÜFE (P, P*)	Türkiye ve Avro Bölgesi Ülkelerinin Tüketici Fiyat Endeksleri (2010=100)	IMF, Uluslararası Finansal İstatistikler Veri Tabanı
Nominal Döviz Kuru (E_t)	Bir € karşılığı TL fiyatı	TCMB, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)
Reel Döviz Kuru ($\ln RER_{i,t}$)	(P*E)/P	Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Tablo 7. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
$\ln TB$	1296	-0.1064	1.0018	-3.7853	5.4841
$\ln Y^*$	1296	10.6069	1.7239	7.2289	13.5286
$\ln Y$	1296	12.6606	0.2733	12.1391	13.0870
$\ln RER$	1296	0.8565	0.1329	0.5481	1.3217

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Tablo 7 ise değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikleri raporlamaktadır. Gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerlerden oluşan bu istatistiklerde standart sapması en yüksek olan değişken yurt dışı gelir iken standart sapması en düşük olan değişken ise reel döviz kurudur. Yurtdışı gelir değişkeni, Avro Bölgesi ülkeleri arasında gelir farklılıklarının çok yüksek olduğuna işaret ederken, para birimi olarak tüm ülkelerin Euro kullanması kur değişkenindeki standart sapmanın düşüklüğünü açıklar niteliktedir.

Tablo 8. Korelasyon Matrisi

	$\ln TB$	$\ln Y^*$	$\ln Y$	$\ln R$
$\ln TB$	1.0000	-	-	-
$\ln Y^*$	-0.3235	1.0000	-	-
$\ln Y$	-0.0103	0.0504	1.0000	-
$\ln R$	-0.0667	0.1054	0.2822	1.0000

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Tablo 8 ise değişkenler arasında korelasyon katsayılarını göstermektedir. Buna göre değişkenler arasındaki en yüksek korelasyon yurt dışı gelir değişkeni ile dış ticaret

değişkeni arasında, en düşük korelasyon ise yurt içi gelir ile dış ticaret değişkenleri arasındadır. Yurtdışı gelir, yurtiçi gelir ve reel döviz kuru değişkenlerinin tamamı ile dış ticaret değişkeni arasında negatif yönlü bir ilişki mevcutken, bağımsız değişkenlerin kendi içerisinde pozitif bir korelasyon söz konusudur.

3.5. Yöntem ve Bulgular

3.5.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Herhangi bir ülkede meydana gelen olumlu ya da olumsuz gelişmeler, mevcut yılda ya da takip eden yıllarda diğer ülke ekonomilerini de etkileyebilmektedir. Bu nedenle analize konu olacak seriler arasında öncelikle yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmelidir. Yatay kesit bağımlılığı göz ardı edildiğinde yapılan test sonuçları yanlış veya sapmalı olabilir (Breusch ve Pagan, 1980; Peseran, 2004). Ülkeler arası bu etkileşimin araştırılmasına olanak sağlayan yatay kesit bağımlılığı testlerinden en sık kullanılanları Lagrange Çarpanı-Lagrange Multiplier (LM) ve Yatay Kesit Bağımlılığı-Cross Section Dependence (CD) testidir. Yatay kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu durumlarda Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testinin kullanılması uygundur. Ancak Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi hem zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu (T>N) hem de tersi durumda (N>T) analizlerde kullanılabilir.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^1 \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3.1)$$

Denklem 3.1’de gösterilen CD testi cebirsel formatına göre, N ülke sayısını ve T zaman periyodunu belirtmektedir. $\hat{\rho}_{ij}$ ise hata terimlerinin ikili korelasyonunun örneklem tahminini ifade etmektedir. Testte “H₀: yatay kesit bağımlılığı yoktur” boş hipotezi, “H_A: yatay kesit bağımlılığı vardır” alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır.

Tablo 9: CD Testi Sonuçları

Değişken	lnTB	lnY*	lnRER
CD-Testi	20.32 ^a	67.90 ^a	96.10 ^a

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Not: ^a terimi, %1 seviyesinde istatistiki anlamlılığı simgelemektedir.

Tablo 9, CD test sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre değişkenlere ait olasılık değeri %1'den küçük olduğu için H_0 boş hipotezi reddedilmiştir. Bu durumda panel veri setini oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla çalışmanın ileriki aşamalarında, yatay kesit bağımlılığını göz ardı etmeyen ikinci nesil panel birim kök testi kullanılmıştır.

3.5.2. Birim Kök Testi

Panel birim kök testlerinde karşılaşılan ilk sorun, yatay kesitlerin birbiri ile bağlantılı olup olmamasıdır. Granger ve Newbold (1974), regresyon tahminin bulunduğu ekonometrik çalışmalarda birim kök içeren serilerle yapılan tahminlerde sahte regresyon probleminin ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir. Ancak serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığı, birim kök sınavasının yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak geliştirilen ikinci nesil testlerle yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle çalışmada Im, Pesaran, Shin (2003) tarafından geliştirilen birinci nesil IPS birim kök testi, sonrasında ise Pesaran (2007) Yatay Kesit Bağımlılığıyla Genişletilmiş Im Pesaran Shin (cross-section augmented Im Pesaran Shin) CIPS testi kullanılmıştır.

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (3.2)$$

CIPS (N,T) Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilen IPS testinin yatay kesitle geliştirilmiş versiyonunu, $t_i(N,T)$ ise yatay kesitle geliştirilmiş Dickey Fuller (CADF) istatistiğini göstermektedir. Tablo 10'de raporlanan IPS ve CIPS testi sonuçlarına göre tüm seriler seviyesinde birim kök içermektedir.

Tablo 10. Birim Kök Testi Sonuçları

Variable	IPS	Δ IPS	CIPS	Δ CIPS
<i>lnTB</i>	-0.234	8.816 ^a	-1.151	-20.560 ^a
<i>lnY</i>	-1.257	-8.331 ^a	-	-
<i>lnY*</i>	2.827	-21.628 ^a	2.845	-20.110 ^a
<i>lnRER</i>	-0.076	-33.382 ^a	-0.647	-19.675 ^a

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Not: Analizler sabit terim içermektedir. Optimum gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine (SIC – Schwarz Information Criteria) göre belirlenmiştir. *lnY* değişkeni birime göre değişmediği için bu değişkene CIPS testi uygulanmamış; IPS testinin ise yatay kesit test istatistiği raporlanmıştır. ^a terimi, %1 seviyesinde istatistiki anlamlılığı simgelemektedir.

3.5.3. Katsayı Tahmini

3.5.3.1. Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi

Çalışmada, katsayı tahmininde ilk olarak Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen PMG tahmincisi kullanılacaktır. PMG yöntemi, zaman ve birim boyutunun büyük olduğu panel veri setlerinin tahmininde kullanılmaktadır. PMG tahmincisi kısa dönem katsayılarına, uyarılama hızına ve hata varyansının ülkeler arasında heterojenliğine izin verirken uzun dönem katsayılarında homojenlik söz konusudur. Denklem (3.3), Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999) modelinden yola çıkarak modelin ARDL (p, q, q, q) çerçevesinde panel formatı şu şekildedir:

$$\begin{aligned} \ln TB_{i,t} = & \alpha_i + \sum_{j=1}^p \beta_{ij} \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^q \vartheta_{1ij} \ln Y_{t-j} + \sum_{j=0}^q \vartheta_{2ij} \ln Y_{i,t-j}^* \\ & + \sum_{j=0}^q \vartheta_{3ij} \ln RER_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (3.3)$$

burada $i=1,2, \dots, 18$ ticaret partnerlerini, $t=2004:Q1, 2004:Q2, \dots, 2019:Q4$ ise zaman periyodunu belirtmektedir. Pesaran, Shin ve Smith (1999)'u takiben, denklem (3.3)'ün yeniden parametreleştirilmiş formu aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln TB_{i,t} = & \varphi_i + \varphi_i \ln TB_{i,t-1} + \alpha_{1i} \ln Y_t + \alpha_{2i} \ln Y_{i,t}^* + \alpha_{3i} \ln RER_{i,t} \\ & + \sum_{j=1}^{p-1} \beta_{ij} \Delta \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \gamma_{ij} \Delta \ln Y_{t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{ij} \Delta \ln Y_{i,t-j}^* \\ & + \sum_{j=0}^{q-1} \vartheta_{ij} \Delta \ln RER_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (3.4)$$

burada φ_i ülke spesifik etkileri, α katsayıları ise uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Buna göre; φ_i bağımlı değişken TB'nin gecikmesinin alınarak oluşturulan uzun dönem katsayısını, α_{1i} Türkiye'nin gelir değişkeninin uzun dönem katsayısını, α_{2i} Avro Bölgesi ülkelerinden i'nin gelir değişkeninin uzun dönem katsayısını, α_{3i} reel döviz kuru değişkeninin uzun dönem katsayısını ve ε hata terimini

temsil etmektedir. β , γ , δ ve ϑ ise değişkenlerin kısa dönem katsayılarını ifade etmektedir.

Tablo 11. PMG Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları	Kısa Dönem Katsayıları
lnY*	1.334 ^a	-1.383 ^a
lyY	-0.750 ^a	0.587
lnRER	0.598 ^a	-0.557 ^a
ect	-0.125 ^a	
Hausman	4.15	
CD-Testi	2.38 ^a	

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Not: Tahminler sabit terim içermektedir..

SIC kriteri göz önüne alınarak maksimum gecikme 13 olarak girilmiştir.

^a terimi, %1 seviyesinde istatistiki anlamlılığı simgelemektedir.

ect terimi hata düzeltme terimidir.

Hausman testi, PMG ile MG modeli arasında karar vermek amacıyla uygulanan testtir.

CD-testi, yatay kesit bağımlılığı testidir.

Tablo 11, PMG tahmincisinden elde edilen sonuçları göstermektedir. Buna göre yurtdışı gelir değişkenindeki %1’lik artış kısa dönemde ticaret dengesi %1,383 kötüleştirirken uzun dönemde %1,334 iyileştirmektedir. Yurtiçi gelir değişkenindeki %1’lik artış kısa dönemde ticaret dengesini istatistiki olarak anlamlı bir biçimde etkilemezken uzun dönemde %0,750 kötüleştirilmektedir. Son olarak reel döviz kurundaki %1’lik artış kısa dönemde ticaret dengesini %0,557 kötüleştirirken uzun dönemde %0,598 iyileştirmektedir.

3.5.3.2. Dinamik Ortak İlişkili Etkiler Tahmincisi

Çalışmada ikinci yöntem olarak Chudik ve Pesaran (2015) tarafından geliştirilen DCCE – Dynamic Common Correlated Effects kullanılacaktır. Bu yöntem dinamik panel veri modellerinde heterojen eğim katsayılarını tahmin etmek için geliştirilmiş olup, temelleri Ortalama Grup (MG – Mean Group) (Pesaran ve Smith, 1995) tahmincisi, Ortak İlişkili Etkiler (CCEMG – Common Correlated Effects) (Pesaran, 2006) tahmincisi ve PMG tahmincisine dayanmaktadır. Aynı zamanda, eğim parametrelerinin heterojen veya homojen olarak tahmin edilmesinin yanı sıra dengesiz panellere de uygulanabilmektedir. Ayrıca tahminci yatay kesit bağımlılığı sorununu dikkate alarak geliştirildiği için yatay kesit bağımlılığı probleminin mevcut olduğu panellerde rahatlıkla uygulanabilmektedir. DCCE tahmincisinin regresyon eşitliği denklem (3.4)’de gösterilmektedir.

$$\begin{aligned} \ln TB_{i,t} = & \sum_{l=1}^{p_1} \alpha_{l,i} \ln TB_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{p_2} \beta_{l,i} \ln Y_{t-l} + \sum_{l=0}^{p_3} \gamma_{l,i} \ln Y^*_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{p_4} \delta_{l,i} \ln RER_{i,t-l} \\ & + \sum_{l=0}^{p_T} \gamma'_{it} \bar{z}_{t-l} + \varepsilon_{i,t} \end{aligned} \quad (3.4)$$

bu denklemde $\bar{z}_{t-l} = (\ln TB_{t-l}, \ln Y^*_{t-l}, \ln RER_{t-l})'$ ifade etmektedir. p_1, p_2, p_3 ve p_4 ise değişkenlere ait gecikme uzunluğunu temsil etmektedir.

(3.5) numaralı ARDL denkleminin parametreleri tahmin edildikten sonra $\ln Y, \ln Y^*$ ve $\ln RER$ değişkenlerinin uzun dönem katsayıları aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$\theta_{1i} = \frac{\sum_{l=0}^{p_2} \beta_{l,i}}{1 - \sum_{l=1}^{p_1} \alpha_{l,i}} \quad (3.5)$$

$$\theta_{2i} = \frac{\sum_{l=0}^{p_3} \gamma_{l,i}}{1 - \sum_{l=1}^{p_1} \alpha_{l,i}} \quad (3.6)$$

$$\theta_{3i} = \frac{\sum_{l=0}^{p_4} \delta_{l,i}}{1 - \sum_{l=1}^{p_1} \alpha_{l,i}} \quad (3.7)$$

Denklem (3.5), (3.6) ve (3.7)'de yer alan θ_{1i}, θ_{2i} ve θ_{3i} , sırasıyla $\ln Y, \ln Y^*$ ve $\ln RER$ değişkenlerinin uzun dönem katsayılarını temsil etmektedir. Chudik vd. (2016) uzun dönem katsayıları ve MG tahmincisinin hesaplanabilmesi için iki yöntem önermektedir: yatay kesitle genişletilmiş ARDL (CS-ARDL) ve yatay kesitle genişletilmiş dağıtılmış gecikme (CS-DL) tahmincisi. Çalışmada CS-ARDL kullanılarak önce kısa dönem katsayıları daha sonra ise uzun dönem katsayıları hesaplanmaktadır.

Denklem (3.4), hata düzeltme modeli şeklinde verilecek olursa:

$$\begin{aligned}
\Delta \ln TB_{i,t} = & \phi_i [\ln TB_{i,t-1} - \theta_{1i} \ln Y_t - \theta_{2i} Y_{i,t}^* - \theta_{3i} \ln RER_{i,t}] + \sum_{l=1}^{p_1-1} \alpha_{l,i} \ln TB_{i,t-l} \\
& + \sum_{l=0}^{p_2-1} \beta_{l,i} \ln Y_{t-l} + \sum_{l=0}^{p_3-1} \gamma_{l,i} \ln Y_{i,t-l}^* + \sum_{l=0}^{p_4-1} \delta_{l,i} \ln RER_{i,t-l} \\
& + \sum_{l=0}^{p_T} \gamma'_{it} \bar{Z}_{t-l} + \varepsilon_{i,t}
\end{aligned} \tag{3.8}$$

bu denklemde ϕ_i hata düzeltme hızı katsayısını göstermektedir.

Tablo 12. DCCE Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları	Kısa Dönem Katsayıları
lnY*	0.842 ^a	0.482
lyY	-1.055	-0.284
lnRER	0.387	-0.065
CD-Testi	-1.20	

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

Not: Tahminler sabit terim içermektedir.

Bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin katsayısı raporlanmamıştır.

^a terimi, %1 seviyesinde istatistiki anlamlılığı simgelemektedir.

CD-testi, yatay kesit bağımlılığı testidir.

Tablo 12, DCCE tahmincisinden elde edilen sonuçları göstermektedir. Buna göre yurtdışı gelir değişkenindeki %1'lik artış kısa dönemde istatistiki olarak anlamlı bir biçimde etkilemezken uzun dönemde %0,842 iyileştirmektedir. Yurtiçi gelir değişkenindeki %1'lik artış hem kısa hem de uzun dönemde ticaret dengesini istatistiki olarak anlamlı bir biçimde etkilememektedir. Benzer şekilde, reel döviz kurundaki %1'lik artış hem kısa hem de uzun dönemde ticaret dengesini istatistiki olarak anlamlı bir biçimde etkilememektedir.

SONUÇ

Bu çalışma Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini araştırmaktadır. Bu çerçevede öne sürülen hipotez “Türkiye ve Avro Bölgesi ülkeleri arasındaki ikili ticarete ulusal para biriminin değer kaybı sonucu dış ticaret dengesinde iyileşme yaşanacaktır.” şeklindedir. Bu hipotezi test etmek üzere 2002:1-2019:4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak kurulan dış ticaret modeli panel veri analiz teknikleri ile tahmin edilmiştir.

İktisat literatüründe döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki kısa ve uzun vadeli ilişkileri inceleyen çok sayıda çalışma yapılmıştır. Öncü çalışma Magee (1973), ayarlama gecikmelerinden dolayı para biriminin devalüasyonunun/değer kaybının ticaret dengesini uzun vadede iyileştirmeden hemen önce kötüleştirilebileceğini ifade etmiştir. Bahmani-Oskooee (1985) ise hipotezin geçerliliğini test edebilecek bir yöntem sunmuştur. Bu amaçla çalışmada TL'nin analiz döneminde yaşadığı değer kaybı sonrası dış ticaret dengesinde iyileşme yaşanıp yaşanmadığı incelenmektedir.

Bu kapsamda ulusal paranın değer kaybı sonrası dış ticaret dengesinde yaşanan değişikliği test etmek üzere ikili ticaret modeli geliştirilmiştir. Toplam ve ikili ticaret verilerin kullanıldığı iki geniş kategoriye ayrılan literatürde Rose ve Yellen (1990) ile başlayan ikili ticaret verilerinin toplam veriler kullanılarak yapılan çalışmalara göre daha fazla bulgu ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Ayrıca son dönem tartışmalar, J-Eğrisi hipotezinde toplulaştırmış veri kullanımının toplamın yanlılığı sorununa yol açtığına işaret etmektedir. J-Eğrisi hipotezinde toplamın yanlılığı sorunu, döviz kurunda meydana gelen değer kaybının bir ülkeyle olan ticaret dengesini iyileştirirken başka bir ülkeyle olan dengeyi bozabileceği gerçeğini dikkate almamakta, bu nedenle analizden elde edilen sonuçların sapmalı olması ihtimalini gündeme getirmektedir. Mevcut çalışma, Avro bölgesi ile yaptığımız ticareti ikili veriler üzerinden inceleyerek toplamın yanlılığı problemini elemine etmektedir.

İki farklı yöntemin kullanıldığı ampirik analizde ilk olarak dış ticaret dengesi ve belirleyicileri arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen PMG yöntemi ve Chudik ve Pesaran (2016) tarafından geliştirilen DCCE yöntemi ile analiz edilmiştir. PMG tahmincisinden elde edilen

bulgular, yurtdışı gelirdeki artışların kısa dönemde dış ticaret dengesini kötüleştirmesine karşın uzun dönemde iyileştirdiğine işaret etmektedir. Teoride anlatıldığı üzere bu durum, dış gelirdeki artışın kısa dönemde Türkiye kaynaklı malların yerine geçen ürünlerin üretimindeki artıştan kaynaklanmaktadır. Ancak uzun dönemde yurtdışı gelirdeki artışın dış ticaret dengemizi iyileştirdiği tespit edilmiştir. Uzun dönemde elde edilen bu bulgu, DCCE tahmincisinden elde edilen bulgu ile uyusmaktadır.

Yurtiçi gelir değişkeni için hem PMG hem de DCCE tahmincisinden elde edilen bulgular, yurtiçi gelirdeki artışların kısa dönemde dış ticaret dengesini etkilemediğini ortaya koymaktadır. Uzun dönemde PMG tahmincisinin ortaya koyduğu sonuçlar yurtiçi gelirdeki artışların toplam talebi artırmak suretiyle dış ticaret dengesini kötüleştirdiğine işaret etmektedir. Ancak bulgu DCCE tahmincisinden elde edilen bulgularla desteklenmemektedir.

J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin sınanması ile ilgili en önemli kanıtlar reel döviz kuru değişkeni ile alakalıdır. PMG tahmincisinden elde edilen bulgular reel döviz kurunda meydana gelen artışların kısa dönemde Avro Bölgesi ile yapmış olduğumuz dış ticaret dengesini kötüleştirdiğini, ancak uzun dönemde değer kaybının dış ticaret dengesini iyileştirdiğini göstermektedir. Bu bulgu, PMG tahmincisi sonuçlarına göre Avro Bölgesi ile yapılan ikili ticarete J-Eğrisi hipotezinin geçerli olduğuna işaret etmektedir. DCCE tahmincisinden elde edilen sonuçlar ise katsayılar bakımından PMG tahmincisi ile örtüşse dahi istatistiki olarak J-Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını göstermektedir.

Çalışmada J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini test etmek için iki ayrı yöntem kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılığına karşı güçlendirilmemiş PMG tahmincisinden elde edilen bulgular Avro Bölgesi ile olan ikili ticaretimizde J-Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Ancak yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak geliştirilmiş DCCE tahmincisinden elde edilen bulgular ise J-Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığına işaret etmektedir. İki tahminciden elde edilen ve birbirini doğrulamayan sonuçlar, J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin sınanmasında kullanılacak olan yöntemin önemine vurgu yapmaktadır. Buna göre yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğu

panellerde bu sorunu dikkate almayan tahmin yöntemlerinin yanlış sonuçlar üretmesi muhtemeldir. Bu nedenle bu alanda yapılacak çalışmalarda analiz tekniğinin doğru belirlenmesi, dış ticaret politikasının doğru şekillendirilebilmesinde önem arz etmektedir.

Ampirik analizlerin belirttiği bulgular, hipotez açısından değerlendirildiğinde, “Türkiye ve Avro Bölgesi ülkeleri arasındaki ikili ticarete ulusal para biriminin değer kaybı sonucu dış ticaret dengesinde iyileşme yaşanacaktır.” hipotezi, PMG tahmincisi tarafından elde edilen bulgular tarafından doğrulanmaktadır. Ancak DCCE yöntemi ile yapılan analizine göre J-Eğrisinin geçerli olmadığı sonucu hipotezin geçerliliğinin yöntemle ilgili olarak değiştiğini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar F (2013) Türkiye ekonomisine genel bakış (2001-2013). *Çalışma Dünyası Dergisi* 1(2): 15-32.
- Aghevli BB, Khan MS, Montiel P (1991) *Exchange rate policy in developing countries: some analytical issues*. International monetary fund Occasional Paper 78.
- Akan HM, Balin BE (2016) The European Union-Turkey trade relations under the influence of customs union. *Journal of Economics, Business and Management* 4(2): 155-160.
- Akbostancı E (2004) Dynamics of the trade balance: the Turkish J-curve. *Emerging Markets Finance and Trade* 40(5): 57-73.
- Akyıldız H, Eroğlu Ö (2004) Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9(1): 43-62.
- Alhanom E (2016) Determinants of trade balance in Jordan. NG. *Journal of social Development* 417(3768): 1-11.
- Anju GK, Uma R (1999) Is there a J-curve? A new estimation for Japan. *International Economic Journal* 13(4): 71-79.
- Arı A, Cergibozan R, Çevik E (2019) J-curve in Turkish bilateral trade: A nonlinear approach. *The International Trade Journal* 33(1): 31-53.
- Arize AC, Malindretos J, Igwe EU (2017) Do exchange rate changes improve the trade balance: An asymmetric nonlinear cointegration approach. *International Review of Economics & Finance* 49: 313-326.
- Arora S, Bahmani-Oskooee M, Goswami G (2003) Bilateral J-curve between India and her trading partners. *Applied Economics* 35(9): 1037-1041.
- Avcı S (2000) Türkiye'nin dış ticaretindeki gelişmeler ve mekansal ilişkiler (1878-1995). *Tarih Dergisi* (36): 29-68.
- Aydın F, Saygılı H, Saygılı M (2007) Empirical analysis of structural change in Turkish exports. *Central Bank Of The Republic Of Turkey Working Paper* (07/08): 1-54.
- Baek J (2007) The J-curve effect and the US-Canada forest products trade. *Journal of Forest Economics* 13(4): 245-258.
- Baharumshah A. Z (2001) The effect of exchange rate on bilateral trade balance: new evidence from Malaysia and Thailand. *Asian Economic Journal* 15(3): 291-312.
- Bahmani, M, Harvey H, Hegerty SW (2013). Empirical tests of the Marshall-Lerner condition: a literature review. *Journal of Economic Studies* 37(6): 580-596.
- Bahmani-Oskooee M (1985) Devaluation and the J-curve: some evidence from LDCs. *The review of Economics and Statistics* 67(3): 500-504.
- Bahmani-Oskooee M (1989) Devaluation and the J-Curve: some evidence for LDCs: Errata. *The Review of Economics and Statistics* 71(3): 553-554.
- Bahmani-Oskooee M (1996) The black market exchange rate and demand for money in Iran. *Journal of Macroeconomics* 18(1): 171-176.
- Bahmani-Oskooee M, Ratha A. (2004c) The J-curve: a literature review. *Applied economics* 36(13): 1377-1398.

- Bahmani-Oskooee M, Alse J (1994) Short-run versus long-run effects of devaluation: error-correction modeling and cointegration. *Eastern Economic Journal* 20(4): 453-464.
- Bahmani-Oskooee M, Amor T, Harvey H, Karamelikli H (2019) Is there a J-curve effect in Tunisia's bilateral trade with her partners? New evidence from asymmetry analysis. *Economic Change and Restructuring* 52(1): 1-18.
- Bahmani-Oskooee M, Baek J (2019) Asymmetry cointegration and the J-curve: new evidence from Korean bilateral trade balance models with her 14 partners. *Journal of the Asia Pacific Economy* 24(1): 66-81.
- Bahmani-Oskooee M, Bose N, Zhang Y (2018) Asymmetric cointegration, nonlinear ARDL, and the J-Curve: a bilateral analysis of China and its 21 trading partners. *Emerging Markets Finance and Trade* 54(13): 3131-3151.
- Bahmani-Oskooee M, Economidou C, Goswami G (2006) Bilateral J-curve between the UK vis-à-vis her major trading partners. *Applied Economics* 38(8): 879-888.
- Bahmani-Oskooee M, Fariditavana H (2015) Nonlinear ARDL approach, asymmetric effects and the J-curve. *Journal of Economic Studies* 42 (3): 1-19.
- Bahmani-Oskooee M, Fariditavana H (2016) Nonlinear ARDL approach and the J-curve phenomenon. *Open Economies Review* 27(1): 51-70.
- Bahmani-Oskooee M, Gelan A (2012) Is there J-Curve effect in Africa?. *International Review of Applied Economics* 26(1): 73-81.
- Bahmani-Oskooee M, Goswami G (2003) A disaggregated approach to test the J-curve phenomenon: Japan versus her major trading partners. *Journal of Economics and Finance* 27(1): 102-113.
- Bahmani-Oskooee M, Goswami G, Talukdar B (2005) The bilateral J-curve: Australia versus her 23 trading partners. *Australian Economic Papers* 44(2): 110-120.
- Bahmani-Oskooee M, Goswami G, Talukdar B (2008) The bilateral J-curve: Canada versus her 20 trading partners. *International Review of Applied Economics* 22(1): 93-104.
- Bahmani-Oskooee M, Halıcıoğlu F, Hegerty S (2016) Mexican bilateral trade and the J-curve: An application of the nonlinear ARDL model. *Economic analysis and policy* 50: 23-40.
- Bahmani-Oskooee M, Harvey H (2010) The J-curve: Malaysia versus her major trading partners. *Applied Economics* 42(9): 1067-1076.
- Bahmani-Oskooee M, Kantipong T (2001) Bilateral J-curve between Thailand and her trading partners. *Journal of Economic Development* 26(2): 107-118.
- Bahmani-Oskooee M, Kutan A (2009) The J-curve in the emerging economies of Eastern Europe. *Applied Economics* 41(20): 2523-2532.
- Bahmani-Oskooee M, Malixi M (1992) More evidence on the J curve from LDCs. *Journal of Policy Modeling* 14(5): 641-653.
- Bahmani-Oskooee M, Niroomand F (1998) Long-run price elasticities and the Marshall-Lerner condition revisited. *Economics Letters* 61(1): 101-109.
- Bahmani-Oskooee M, Ratha A (2004a) The J-curve: a literature review. *Applied economics* 36(13): 1377-1398.

- Bahmani-Oskooee M, Ratha A (2004b) Dynamics of the US trade with developing countries. *The Journal of Developing Areas* 37 (2): 1-11.
- Bahmani-Oskooee M, Ratha A (2004c) The J-curve dynamics of US bilateral trade. *Journal of Economics and Finance* 28(1): 32-38.
- Bahmani-Oskooee M, Ratha A (2007) The bilateral J-curve: Sweden versus her 17 major trading partners. *International Journal of Applied Economics* 4(1): 1-13.
- Bahmani-Oskooee M, Saha S (2017) Nonlinear autoregressive distributed lag approach and bilateral J-Curve: India versus Her Trading Partners. *Contemporary Economic Policy* 35(3): 472-483.
- Bahmani-Oskooee M, Wang Y (2006) The J curve: China versus her trading partners. *Bulletin of Economic Research* 58(4): 323-343.
- Bahmani-Oskooee, M, Brooks, TJ (1999) Bilateral J-curve between US and her trading partners. *Weltwirtschaftliches Archiv* 135(1): 156-165.
- Başkaya F (2004a) *Kalkınma İktisadının Yükselişi Ve Düşüşü* (Maki Basın Yayın, Ankara).
- Başkaya F (2004b) *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına Türkiye Ekonomisindeki Bunalım Dönemi* (Özgür Üniversite Yayınları, Ankara)
- Baysan T, Blitzer C (1990) Turkey's Trade Liberalization In The 1980s And Prospects For Its Sustainability. In: Arcanli T, Rodrik D (Eds.), *The political economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*. St Martin's Press, New York.
- Bilici N (2006) AB'de ekonomik bütünleşme ve Türkiye'nin entegrasyonu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 5(2): 39-45.
- Boratav K (1988) *Türkiye İktisat Tarihi* (Gerçek Yayınevi, İstanbul).
- Boratav K (1990) Inter-class and intra-class relations of distribution under 'structural adjustment': Turkey during the 1980s. In *The political economy of Turkey* (Pp. 199-229). Palgrave Macmillan, London.
- Boratav K, Yeldan E (2006) Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic. In *Stability, And Patterns Of Distribution* 14: 417-455.
- Boyd, D, Caporale GM, Smith R (2001) Real exchange rate effects on the balance of trade: cointegration and the Marshall-Lerner condition. *International Journal of Finance & Economics*, 6(3): 187-200.
- Brada JC, Kutan AM, Zhou S (1997) The exchange rate and the balance of trade: the Turkish experience. *The Journal of Development Studies* 33(5): 675-692.
- Breusch TS, Pagan AR (1980) The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies* 47(1): 239-253.
- Brissimis SN, Leventakis, JA (1989) The effectiveness of devaluation: a general equilibrium assessment with reference to Greece. *Journal of Policy Modeling*, 11(2): 247-271.
- Calvo GA, Végh CA (1994) Inflation stabilization and nominal anchors. *Contemporary Economic Policy* 12(2): 35-45.
- Cambazoğlu B, Karaalp HS (2012) Trends in Turkey's terms of trade from 1982 to 2011. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 58: 1228-1238.

- Chudik A, Mohaddes K, Pesaran MH, Raissi M (2016) *Long-run effects in large heterogeneous panel data models with cross-sectionally correlated errors*. Emerald Group Publishing Limited.
- Chudik A, Pesaran MH (2015) Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics* 188(2): 393-420.
- Comert H, Colak S (2014) The impacts of the global crisis on the Turkish economy and policy
- Çelik S, Kaya H (2010) Real exchange rates and bilateral trade dynamics of Turkey: panel cointegration approach. *Applied Economics Letters* 17(8): 791-795.
- Dash AK (2013) Bilateral j-curve between India and her trading partners: A quantitative perspective. *Economic Analysis and Policy* 43(3): 315-338.
- Economicshelp (2018) *J-Curve Effect*. <https://www.economicshelp.org> (20 Nisan 2020)
- Edwards S (1989) *Real exchange rates, devaluation, and adjustment: exchange rate policy in developing countries*. Cambridge, MA: MIT press.
- Ertuğrul A, Selçuk F (2001) A brief account of the Turkish economy, 1980-2000. *Russian & East European Finance And Trade* 37(6): 6-30.
- Ertuğrul C, Evren İ, Çolak O (2010) Küresel mali krizin Türkiye ekonomisine etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8(13): 59-72.
- Gomes FA, Paz L (2005) Can real exchange rate devaluation improve the trade balance? The 1990–1998 Brazilian case. *Applied Economics Letters* 12(9): 525-528.
- Granger CW, Newbold P, Econon J (1974) Spurious regressions in econometrics. *Baltagi, Badi H. A Companion of Theoretical Econometrics*, 557-61.
- Hacker RS, Hatemi-j A (2003) Is the J-curve effect observable for small North European economies?. *Open economies review* 14(2): 119-134.
- Halıcıoğlu F (2007) The J-curve dynamics of Turkish bilateral trade: A cointegration approach. *Journal of Economic Studies* 34 (2): 103-119.
- Halıcıoğlu F (2008a) The J-curve dynamics of Turkey: an application of ARDL model. *Applied Economics* 40(18): 2423-2429.
- Halıcıoğlu F (2008b) The bilateral J-curve: Turkey versus her 13 trading partners. *Journal of Asian Economics* 19(3): 236-243.
- Harun Bal, Akça EE, Demiral M (2017) Döviz kuru değişmelerinin Türkiye'nin Avrupa Birliği ticareti üzerine etkileri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7(2): 61-82.
- Harvey H (2018) Bilateral J-curve between Philippines and trading partners: Linear and non-linear approach. *Asian Economic and Financial Review* 8(2): 131.
- Hepaktan CE (2008) Türkiye'nin dönüşüm sürecinde dış ticaret politikaları. 2. *Ulusal İktisat Kongresi*. İzmir, 20-22 Şubat.
- Himarios, D. (1989) Do devaluations improve the trade balance? The evidence revisited. *Economic inquiry*, 27(1), 143-168.
- Hsing HM (2005) Re-examination of J-curve effect for Japan, Korea and Taiwan. *Japan and the World economy* 17(1): 43-58.

- Hsing HM, Savvides A (1996) Does a J-curve exist for Korea and Taiwan?. *Open Economies Review* 7(2): 127-145.
- Hsing Y, Sergi BS (2010) Test of the bilateral trade J-curve between the USA and Australia, Canada, New Zealand and the UK. *International Journal of Trade and Global Markets* 3(2): 189-198.
- Im KS, Pesaran MH, Shin Y (2003) Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics* 115(1): 53-74.
- Jamilov R (2013) J-Curve dynamics and the Marshall–Lerner condition: Evidence from Azerbaijan. *Transition Studies Review* 19(3): 313-323.
- Junz HB, Rhomberg, RR (1973) Price competitiveness in export trade among industrial countries. *The American Economic Review* 63(2): 412-418.
- Kâhya M (2011) An analysis of the relationship between foreign trade and economic growth in Turkey over the period 1980-2009. Yüksek lisans tezi, Lund University, School of Economics and Management, İsveç.
- Kale P (2001) Turkey's trade balance in the short and the long run: error correction modeling and cointegration. *The International Trade Journal* 15(1): 27-56.
- Karamelikli H (2016) Türkiye'nin dış ticaret dengesinde J-eğrisi etkisi. *Journal of the Human and Social Science Researches* 5(3): 389-402.
- Kepenek Y, Yentürk N (1994) *Türkiye Ekonomisi* (Remzi Kitapevi, İstanbul).
- Kılınç M, Kılınç Z, Turhan M (2012) Resilience of the Turkish economy during the global financial crisis of 2008. *Emerging Markets Finance And Trade* 48(5): 19-34.
- Kızıltan A, Ersungur MŞ (2009) Türkiye ekonomisinde sektörlerin istihdama etkileri: girdi-çıkıtı yaklaşımıyla bir uygulama. *10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 27-29 Mayıs.
- Kibritçioğlu A (2001) Causes of inflation in Turkey: A literature survey with special reference to theories of inflation. *University of Illinois at Urbana- Champaign, Office of Research Working Paper* No. 01-0115.
- Kösekahyaoğlu L, Karataşlı İ (2018) Türkiye-AB dış ticaretinde J eğrisi etkisi: 1994-2016 dönemi üzerine ampirik bir inceleme. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences* 23(Özel Sayı): 831-844.
- Krueger AO (1974) *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*. Nber Books.
- Krugman P, Obstfeld M (2001) *International Economics: Theory and Policy*. Addison-Wesley, New York.
- Kurtovic S, Halili B, Maxhuni H (2016) Bilateral trade elasticity: B&H versus its seven trade partners. *MPRA Paper* No. 72297, Munich: University Library of Munich.
- Kutlu S (2013) Changes in exchange rates and the balance of trade: A literature survey with reference to Turkey's foreign trade. *Ataturk University Journal Of Economics and Administrative Sciences* 27(2): 121-140.
- Lal AK, Lowinger TC (2002) The J-curve: evidence from East Asia. *Journal of Economic Integration* 17(2): 397-415.

- Lejour A, Mooij R (2004) Turkish delight-Does Turkey's accession to the EU bring economic benefits?, *CESifo Working Paper*, No. 1183, Center for Economic Studies and Ifo Institute (CESifo), Munich.
- Levin A, Lin CF, Chu CSJ (2002) Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics* 108(1): 1-24.
- Lovatt D (2001) *Turkey Since 1970: Politics, Economics And Society* (Palgrave Publishers, New York, USA).
- Love P, Lattimore R (2009) *International Trade: Free, Fair And Open?* (Oecd Publishing, Paris)
- Magee SP (1973) Currency contracts, pass-through, and devaluation. *Brookings Papers on Economic Activity* 1973(1): 303-325.
- Marwah K, Klein LR (1996) Estimation of J-curves: United States and Canada. *Canadian Journal of Economics* 29(3): 523-539.
- Michail NA (2018) Estimating a bilateral J-curve between the UK and the Euro Area. *The Manchester School* 86(6): 757-769.
- Miles MA (1979) The effects of devaluation on the trade balance and the balance of payments: some new results. *Journal of Political economy* 87(3): 600-620.
- Moura G, Silva S (2005) Is there a Brazilian J-curve. *Economics Bulletin* 6(10): 1-17.
- Narayan PK (2004) New Zealand's trade balance: evidence of the J-curve and granger causality. *Applied Economics Letters* 11(6): 351-354.
- Onafowora O (2003) Exchange rate and trade balance in East Asia: Is there a J-curve. *Economics Bulletin* 5(18): 1-13.
- Ongun MT (2001) İstikrar arayışından krize: Bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 3(2): 1-14.
- Özcan HA (1998) Düünden bugüne dış ticaretimizdeki gelişmeler. *Dış ticaret dergisi (özel sayı)*: 41-76.
- Özdemir Ü, Yiğit GK, Oral M (2016) Cumhuriyetten günümüze ekonomi politikaları bağlamında Türk dış ticaretinin gelişimi. *Eastern Geographical Review* 20(35): 149-174.
- Özşahin Ş (2017) An examination of bilateral J-curve: Evidence from Turkey and her 20 major trading partners. *Theoretical and Applied Economics* 24(2): 221-236.
- Pesaran MH (2004) General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics* No. 0435, University of Cambridge
- Pesaran MH (2007) A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics* 22(2): 265-312.
- Pesaran MH, Shin Y, Smith RJ (2001) Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics* 16(3): 289-326.
- Pesaran MH, Shin Y, Smith RP (1999) Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American statistical Association* 94(446): 621-634.
- Pesaran MH, Smith R (1995) Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of econometrics* 68(1): 79-113.
- Polat Ö (2011) Türkiye ekonomisinde dış ticareti gelişimi. *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1(1): 48-64.

- Rasekhi S, Rostami A, Anousheh S (2012) An examination of bilateral J curve: A case study between Iran and China. Asia-Pacific Business Research Conference. Kuala Lumpur, Malaysia, 13-14 February.
- Ratha A (2010) Does devaluation work for India. *Economics Bulletin* 30(1): 247-264.
- Rehman HU, Afzal M (2003) The J curve phenomenon: an evidence from Pakistan. *Pakistan economic and social review* 41(1-2): 45-58.
- Responses. *Middle East Technical University, ERC Working Papers in Economics* 14/17
- Rose AK, Yellen JL (1989) Is there a J-curve?. *Journal of Monetary economics* 24(1): 53-68.
- Rose AK. (1990) Exchange rates and the trade balance: some evidence from developing countries. *Economics letters* 34(3): 271-275.
- Rothkoresearch (2014) *The J-Curve and Japan's Current Account*. <https://rothkoresearch.com/>
- Savrul BK, Özel HA, Kılıç C (2013) Osmanlı'nın son döneminden günümüze Türkiye'de dış ticaretin gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 8(1): 55-78.
- Seyidoğlu H (2003) Uluslararası mali krizler, IMF politikaları, az gelişmiş ülkeler, Türkiye ve dönüşüm ekonomileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 4(2): 141-156.
- Simakova J (2013) Estimation of the J-curve effect in the bilateral trade of Hungary. *Central European Review of Economic Issues* 16: 183-191.
- Šimáková J (2013) Estimation of the J-curve effect in the bilateral trade of Hungary. *Central European Review of Economic Issues* 16(1): 183-191.
- Singh T (2004) Testing J-curve hypothesis and analysing the effect of exchange rate volatility on the balance of trade in India. *Empirical economics* 29(2): 227-245.
- Soukiazis E, Castro V (2005) How the Maastricht criteria and the stability and growth pact affected real convergence in the European Union: A panel data analysis. *Journal of Policy Modeling* 27(3): 385-399.
- Taşkın, Murat (2003) 1923-2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Ticaret Politikaları. *Dış Ticaret Dergisi* 8(Özel Sayı): 131-153.
- Tech.abouzaid (2019) *Devops, J-Curve and change management*. <https://tech.aabouzaid.com/>
- Togan S (1995) *Trade Policy Review of the Republic of Turkey, The World Economy Global Trade Policy* (Blackwell Publishers Ltd., Oxford).
- Tokgöz Erdinç (2007) *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914- 2007)* (İmaj Yayınevi, Ankara).
- Tokucu E, Kaya Z (2011) Relation of post-1980 outward-oriented growth model with crises in Turkey's Economy. In *Political Economy, Crisis and Development*, 231-253.
- Tonus Ö. (2007) Gümrük Birliği sonrasında Türkiye'de dışa açıklık ve sanayileşme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17: 193-214.
- Topcu M, Özdemir S (2019) Türkiye ve Avro Bölgesi arasındaki ikili ticaretin analizi: Marshall-Lerner koşulu geçerli mi?. *İzmir İktisat Dergisi* 34(4): 481-489.
- Toprak D (2010) Türkiye'de kriz dönemlerinde borçların seyri: 1994 ve 2001 krizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 2(2): 1-14.
- Tuna S (2007) Cumhuriyet ekonomisinin ilk devalüasyonu: 7 Eylül 1946". *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* 13(1): 86- 121.

- Tuncer S (1994) 1993 yılı Türkiye dış ticareti. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi* 338: 39-49.
- Turhan IM (2008) Why did it work this time: A comparative analysis of transformation of Turkish economy after 2002. *Asian-African Journal of Economics and Econometrics* 8(2): 255-280.
- Utkulu U, Seymen D (2004a) Trade and competitiveness between Turkey and the EU: time series evidence. *Turkish Economic Association, Discussion Paper* No. 2004/8, Ankara
- Utkulu U, Seymen D (2004b) Revealed comparative advantage and competitiveness: Evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15. *European trade study group 6th annual conference*. Nottingham, UK, September 2004.
- Uygur E (2001) Krizden krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri. *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 1- 40.
- Varol GM (2003) Cumhuriyetin 80. Yılında 1923-2003 Türk dış ticaretinin gelişiminin kısa tarihçesi. *Dış Ticaret Dergisi Özel Sayı*: 153-170.
- Warner D, Kreinin ME (1983) Determinants of international trade flows. *The Review of Economics and Statistics* 65(1): 96-104.
- Wilson P, Tat KC (2001) Exchange rates and the trade balance: the case of Singapore 1970 to 1996. *Journal of Asian Economics* 12(1): 47-63.
- Wilson, P. (2001) Exchange rates and the trade balance for dynamic Asian economies—does the J-curve exist for Singapore, Malaysia, and Korea?. *Open economies review* 12(4): 389-413.
- Yazıcı M, İslam MQ (2014) Exchange rate and bilateral trade balance of Turkey with EU(15) countries. *Journal of Business Economics and Finance* 3(3): 341-356.
- Yeldan AE (2008) Turkey and the long decade with the IMF: 1998-2008. *International Development Economic Associates*: 1-5.
- Yetim A (2008) İzmir İktisat Kongresi'nin 85. yılında Türkiye ekonomisinin geldiği nokta. *Ar-Ge Bülten* 18-24.
- Yılmaz S, Özyaytürk İ, Oransay G (2017) Testing the hypothesis of J curve for Turkish economy. *Chinese Business Review* 16(9): 419-428.
- Yusoff MB (2007) The Malaysian real trade balance and the real exchange rate. *International Review of Applied Economics* 21(5): 655-667.
- Yükseler Z (2009) *Türkiye'de kriz dönemlerinde ekonomik gelişmeler ve ödemeler dengesi uyumu*. Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayını, 2009.